

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

Диссертациялык кеңеш Д 12.23.669

*Кол жазма укугунда.
УДК: 341.222 (575.2) (043.3)*

Мамытова Аида Токтокучуквна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРАСЫНЫН
ТЕОРИЯЛЫК – УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ
(ТЕОРЕТИКО – ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)**

Адистиги: 12.00.01 – Мыйзамдын жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет окууларынын тарыхы

Юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын
Авторефераты

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда аткарылды.

Илимий жетекчиси: КР УИА вице-президенти, КР УИАнын академиги, ю.и.д., профессор Арабаев Чолпонкул Исаевич

Расмий оппоненттери: **Исманов Таалайбек Кадырович**
юридика илимдеринин доктору,
«Кыргызстан Эл аралык Университети» Улуттук илимий- өндүрүштүк компаниясынын «Юриспруденция жана эл аралык укук» кафедрасынын доценти.

Тен Андрей Валерьевич,
юридика илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигине караштуу К.Дикамбаев атындагы Дипломатиялык академиясынын “Эл аралык мамилелер жана укук” кафедрасынын профессору

Кадырова Чолпон Айзабековна
юридика илиминин доктору, милициянын полковниги, Э.Алиев атындагы Кыргыз Республикасынын ички иштер министрлигинин академиясынын коомдук-саясий дисциплиналар кафедрасынын башчысы.

Алдыңкы уюм: Ош мамлекеттик университетинин Юридикалык факультетинин мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы кафедрасы (Кыргыз Республикасы, 723500, Ош ш., Ленин коч., 331)

Диссертацияны коргоо 2024-жылдын 26-сентябрда саат 14.00до Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдында юридика илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 12.23.669 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев көчөсү 132, конференц-зал (209-кабинет). Конференциянын идентификациялык коду <https://vc.vak.kg/b/122-3zo-lwo-cjw>

Диссертация менен төмөнкү китепканалардан таанышууга болот: Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу көч., 394), Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети.(720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү 44), ошондой эле <https://vak.kg/> сайттарында.

Автореферат 2024- жылдын 26- июнунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы,

юридика илиминин кандидаты

Сагыналиева В.Ж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Эгемендүүлүккө ээ болгон жаңы жаш мамлекеттер жаңы саясий системаны түзүү, мамлекеттер аралык мамилелерди орнотуу жана өнүктүрүү, ошондой эле алардын мамлекеттик чек араларын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелерине туш болушту, бул тандалган изилдөө предметинин актуалдуулугун тастыктайт.

Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы мамлекеттик чек аралардын өтүү сызыгын аныктаган эл аралык-укуктук жана мамлекет ичиндеги ченемдик-укуктук актылардын жоктугу Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздеринин маселелерин илимий жана практикалык изилдөөнүн зарылдыгын аныктады: биринчиден, 90-жылдарда Орто Азияда келишимдик-укуктук жактан таризделбеген администрациялык-аймактык чек аралар мамлекеттик чек арага трансформациялангандыгы; экинчиден, Кыргыз Республикасынын чектеш республикалар менен мамилелеринде аймактык-чек ара проблемаларынын болушу; үчүнчүдөн, талашка түшкөн аймактарга таандыктык маселелери боюнча чет элдик саясатчылардын, дипломаттардын жана тарыхчылардын көз караштарын жүйөөлүү түрдө төгүндөө үчүн Кыргызстандын аймагын жана чек араларын калыптандыруунун укуктук негиздерин илимий изилдөөнүн өзгөчө мааниси жана зарылчылыгы; төртүнчүдөн, кыргыз жана чет өлкөлүк юристтер Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын түзүүнүн ырааттуулугун жана өзгөчөлүктөрүн жана аны укуктук белгилөө, түзүлгөн экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда натыйжалуу коргоо боюнча оптималдуу чечимдерди иштеп чыгууда теориялык негизди түзүү зарылдыгын жетишсиз изилдегендиги; бешинчиден, кыргыз юридикалык, тарыхый жана саясий илимдеринин тенденцияларынын бири, жаңы түзүлгөн мамлекеттердин чек араларын түзүү жана укуктук жол-жоболоштуруу жаатында изилдөөлөрдү көбөйтүү; алтынчыдан, азыркы процесстердин шартында - аскердик чыр-чатактар жана тирешүүлөр, тынчтыкты жана ресурстарды бөлүштүрүү үчүн күрөш. Бул факторлор дүйнө өлкөлөрүнүн өкмөттөрүнүн алдына эл аралык саясатты кайра карап чыгуу жана бардык мамлекеттер жана алардын өкмөттөрү тарабынан кабыл алынган келишимдик юридикалык милдеттенмелерди жана ченемдерди сактоо боюнча милдеттерди коет.

Мамлекеттик чек аранын теориялык-укуктук негиздерин изилдөө мамлекеттик аймакты жана анын чек араларын түзүүнүн идеалдуу моделин аныктоого, ошондой эле эгемендиктин начарлашы, мамлекеттик чек аралардын ролунун жана маанисинин

төмөндөшү байкалган мамлекеттердин интеграциясынын саясий, экономикалык жана укуктук процесстерин аныктоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын түзүү жана белгилөө чөйрөсүндө түзүлгөн коомдук-саясий мамилелер **изилдөөнүн объектиси** болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети – мамлекеттик чек араны калыптандырууну укуктук жөнгө салуунун теориясы жана практикасы, улуттук мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана башкарууга тиешелүү эл аралык-укуктук ченемдер болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык базасы юридикалык илим тарабынан иштелип чыккан жана практикада сыналган заманбап билим ыкмалары болгон. Иште укуктук таанымдын салыштырма-укуктук, тарыхый-юридикалык, формалдуу-юридикалык ыкмалары колдонулган, аларды пайдалануу коюлган маселелерди чечүү кызыкчылыгында Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздеринин мазмунуна ар кандай мамилелерди жалпылоого мүмкүндүк берди.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин планынын иш-чараларынан келип чыгат жана 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын ишке ашыруу менен тыгыз байланышта [Утверждена Указом Президента КР от 31 октября 2018 года УП № 221 «О Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы»] [Электронный ресурс]. – **Режим доступа:** <https://cbd.minjust.gov.kg/430002/edition/1095562/ru>], Национальной программы развития Кыргызской Республики до 2026 года) [Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 12 октября 2021 года № 435] [Электронный ресурс]. – **Режим доступа:** <https://cbd.minjust.gov.kg/430700/edition/1096469/ru>] жана Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясын ишке ашыруу менен тыгыз байланышкан [Утверждена Указом Президента КР от 20 декабря 2021 года УП № 570 «О Концепции национальной безопасности Кыргызской Республики»] [Электронный ресурс]. – **Режим доступа:** <https://cbd.minjust.gov.kg/430810/edition/1118040/ru>].

Максаты жана изилдөө максаттары. Изилдөөнүн негизги максаты-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын аныктоонун, белгилөөнүн жана өнүктүрүүнүн

теориялык-укуктук негиздерин, аны эл аралык-укуктук жана мыйзамдык жол-жоболоштуруунун, ошондой эле жөнгө салуунун тартибин жана жол-жоболорун аныктоо.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлган:

- аймакты түзүүнүн тарыхый процессин жана Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек арасынын калыптанышына таасирин тийгизген факторлорду, анын ичинде укуктук факторлорду талдоо;

- Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү мурдагы союздук республикаларды чектөөнүн саясий-укуктук негизи катары, алардын административдик чек араларын мамлекеттик чек араларга трансформациялоо маселелерин иликтөө;

- "мамлекеттик чек ара", "мамлекеттик аймак" жана "мамлекеттик чек ара режими" түшүнүктөрүн аныктоонун теориялык-методологиялык негиздерин талдоо;

- эл аралык укукта мамлекеттик чек араны белгилөөнүн укуктук тартибин жана жол-жоболорун иликтөө;

- Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ченемдик укуктук негиздерин иликтөө;

- Кыргыз Республикасынын УКМКнын Чек ара кызматынын укуктук статусун аныктоо;

- мамлекеттик чек аранын айрым участкаларынун, ошондой эле Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын чек арасында жайгашкан экономика объекттеринин таандыктыгын келечекте мамлекеттик чек араны демаркациялоонун жана сүйлөөшүлөрдүн кийинки этаптарынын жүрүшүндө жөнгө салуунун ченемдик-укуктук негиздеринин проблемаларын иликтөө;

- Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын өзгөчөлүктөрүн жана укуктук аныктоо проблемаларын талдоо жана чечүү мүмкүнчүлүктөрүн ишке аныктоо;

- кыргыз-кытай чек арасын укуктук аныктоонун жана белгилөөнүн өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Кытай менен мамлекеттик чек арасын юридикалык жол-жоболоштуруу боюнча сүйлөшүү процессин аяктоого мүмкүндүк берген айрым участкалардын таандыктыгын чечүүнүн өзгөчөлүктөрүн жана принциптерин аныктоо;

– кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин, чек ара жанындагы суу ресурстарын жана эл аралык транспорттук жүк ташууларды биргелешип башкарууну уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

– мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу-бул Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуунун инновациялык механизми экендигин негиздөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы чыр-чатактуу кырдаалдардын жана ар кандай согуштардын негизги себеби – чектеш мамлекеттердин ортосундагы аймактык жана чек ара талаш-тартыштары, ошондой эле инциденттери экени тастыкталды. Кыргыз Республикасынын аскердик-саясий, чек аралык, экономикалык, транспорттук-логистикалык мүнөздөгү бир катар эл аралык макулдашууларды жана келишимдерди түзүүсү Кыргызстандын эгемендигин, улуттук коопсуздугун, аймактык бүтүндүгүн жана азыркы чек араларынын бузулбастыгын бекемдөөгө кызмат кылат.

Сунушталган диссертацияда Кыргызстандын юридикалык илиминде биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Борбордук Азиянын чектеш мамлекеттери менен мамлекеттик чек арасын аныктоосунун, укуктук негиздерин комплекстүү изилдөөгө аракет жасалды.

1. Изденүүчү тарабынан изилдөөнүн жыйынтыгында 1923-1924-жылдары Орто Азиянын улуттук-аймактык бөлүнүшү жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдү түзүүдө, ошондой эле андан кийинки паритеттик комиссиялар 1924-жылдагы, 1936-жылдагы жана 1977-жылдагы Советтер Союзунун Конституциялары талап кылынгандай, СССР республикаларынын ортосундагы чек араларды юридикалык жактан белгилешкен эмес жана бекитишкен эмес.

2. Автор тарабынан көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ) постсоветтик мейкиндикте жаңы мамлекеттер аралык мамилелер үчүн негиздерди түзүү боюнча маанилүү тарыхый миссияны өзүнө алгандыгы иликтенип, тыянак чыгарылган. КМШнын түзүлүшү менен административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоонун укуктук негизи жана СССРдин мурдагы союздук республикаларын тынчтык жолу менен ажыратуунун укуктук негиздер пайда болду.

3. Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде "мамлекеттик аймактын статусу — эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана конкреттүү аймакта мамлекеттик эгемендүүлүктү бекемдөөчү мамлекеттин аймагынын укуктук абалы катары" деген автордук аныктама берилген.

Ошондой эле жүргүзүлгөн теориялык жана практикалык изилдөөлөрдүн негизинде автор "мамлекеттик чек ара" деген жаңы аныктаманы сунуш кылат, атап айтканда, "мамлекеттик чек ара — бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндиктеги мамлекеттик эгемендиктин аракетин аныктоочу жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча өлкөнүн мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуунун объектиси".

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча автор тарабынан "улуттук коопсуздук" түшүнүгүн "... анда коомдун туруктуу өнүгүүсү, мүмкүн болуучу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат" деген мазмун менен толуктоо сунушталган.

4. Автор регионалдык көйгөйлөрдү чечүүдө анклавдардын (эксклавдардын) укуктук абалын жана жашоо-турмушун жөнгө салуучу тиешелүү келишимдерди түзүү оң кадам болушу мүмкүн деп сунуш кылат: азык-түлүк жана транспорттук коридор менен камсыз кылуу, анклавдын (эксклавдын) айланасындагы чек араларды кайтаруу, аскердик бөлүктөрдү жайгаштыруу ж. б. у. с.

5. Изденүүчү тарабынан чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын Президенти (азыркы учурда Министрлер кабинети тарабынан бекитилет) тарабынан бекитилген Мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыздалышы керектиги сунушталган, ал республиканын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча комплекстүү жана натыйжалуу механизм болуп саналат.

6. Изденүүчү тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын Борбордук Азиянын айрым республикалары жана Кытай менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режиминин өзгөчөлүктөрү, ошондой эле Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек араны укуктук аныктоонун көйгөйлөрүн чечүү мүмкүнчүлүктөрү аныкталган.

7. Автор тарабынан республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча инновациялык механизм катары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын башкаруунун негизги жоболору иштелип чыккан.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси сунуштарды жана рекомендацияларды иштеп чыгууда жана негиздөөдө турат, аларды ишке ашыруу Кыргыз

Республикасынын Мамлекеттик чек арасын чыңдоонун жана өнүктүрүүнүн келечектеги Концепциясынын долбоорунун негизине кириши мүмкүн.

Диссертацияда мамлекет менен укуктун, конституциялык жана эл аралык укуктун жалпы теориясынын кесилишиндеги маселелер чагылдырылган.

Диссертацияда берилген жалпылоолор, тыянактар жана сунуштар колдонулушу мүмкүн:

- Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети тарабынан Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо жана редемаркациялоо боюнча иштерди жүзөгө ашыруунун, мамлекеттик чек араны белгилөө жөнүндө эл аралык келишимдерди иштеп чыгуунун жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу маселелерди чечүүнүн жүрүшүндө;

- Улуттук, анын ичинде түздөн-түз чек ара коопсуздугунун маселелерине тиешеси бар "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө", "КР МУККнын чек ара кызматы жөнүндө" жана башка Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын долбоорлорун иштеп чыгууда;

- республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу боюнча негиз болуучу документтерди иштеп чыгууда;

- чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун инновациялык механизми катары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын интеграцияланган башкаруу боюнча концепциянын долбоорун иштеп чыгууда;

- чек ара коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү, белгилөө, жайгаштыруу, кайтаруу жана коргоо маселелери боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоодо;

- Кыргыз Республикасынын МУКК Чек ара кызматынын өздүк курамын, ошондой эле чек ара коопсуздугунун маселелерин чечүүгө жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча сүйлөшүү процесстерине, ошондой эле чек ара режимин уюштуруу маселелерине тиешеси бар тиешелүү мамлекеттик органдардын кызматкерлерин окутуу процессинде.

Диссертациялык изилдөөнүн алынган жыйынтыктарынын Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу үчүн тиешелүү

мамлекеттик органдарга илимий-практикалык жана юридикалык сунуштарды иштеп чыгуудагы экономикалык мааниси жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн аз бюджетинде турат жана аларды иш жүзүндө колдонсо болот.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздерин комплекстүү изилдөөнүн негизинде коргоого киргизилүүчү төмөнкүдөй жоболор сунушталды:

– тарыхнааманы жана мамлекеттердин аймактарын, алардын чек араларын түзүүнүн теориялык-укуктук негиздерин талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын аймактарын жана чектеш республикалар менен чек араларын түзүүгө таасир эткен саясий жана юридикалык факторлор аныкталган жана негизделген;

– көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү-административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга укуктук трансформациялоонун жана СССРдин мурдагы союздук республикаларын укуктук чектөөнүн негизи экендиги аныкталды;

– "мамлекеттик чек ара", "мамлекеттик аймак", "мамлекеттик чек ара режими" жана "улуттук коопсуздук" түшүнүктөрүн жана маңызын аныктоонун теориялык-укуктук негиздери талданды, ошондой эле республиканын мамлекеттик эгемендигинин негизи катары мамлекеттин аймактык үстөмдүгү принцибинин мааниси изилденди жана көрсөтүлдү;

– мамлекеттик чек араларды түзүү жана белгилөө тартибин аныктоочу укуктук ченемдер талданды жана аныкталды;

– Кыргыз Республикасынын Президентинин Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын бекитүүсүнүн зарылдыгы негизделген;

– Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын укуктук статусу ачылып, ошондой эле чек араны кайтаруу теориясы чек ара кызматы жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын кайтарууга тартылган башка органдар аркылуу мамлекеттин жөнгө салынган социалдык-тарыхый, укуктук, саясий, аскердик системасынын курамдык бөлүгүнүн өнүгүшүн, иштешин жана өз ара аракеттенүүсүн чагылдыра тургандыгы негизделген;

– чек ара маселелери боюнча эки тараптуу мамлекеттер аралык сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жөнгө салынууга тийиш болгон мамлекеттик чек аранын айрым участкторунун, ошондой эле Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын чек арасында жайгашкан экономика объектеринин таандыктыгын жөнгө салуунун ченемдик-укуктук негиздеринин проблемалары талданды жана аныкталды;

– Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо проблемаларын чечүү мүмкүнчүлүктөрү жана багыттары талдоого алынган жана негизделген;

– кыргыз-кытай чек арасынын укуктук режиминин өзгөчөлүктөрү талданды жана аныкталды, ошондой эле КЭР менен чек араны юридикалык тариздөөнү аяктоого өбөлгө түзгөн иштелип чыккан жана макулдашылган принциптердин негизинде өз ара талашылып жаткан чек ара участкторун жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү;

– Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын Мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелери талданды жана кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын өз ара талашылып жаткан айрым участкаларын чечүүнүн, ошондой эле чек ара жанындагы суу ресурстарын биргелешип башкаруунун жана өз ара жана транзиттик эл аралык жүк ташууларды уюштуруунун айрым өзгөчөлүктөрү ачылды;

– чек араларды интеграцияланган башкаруу Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу процесстерине анын башкаруучулук таасирин жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттин ишинин инновациялык түрүн түшүндүрөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү жана түптөө мамлекеттик чек аранын теориялык жана укуктук негиздерин изилдөөнү, тарыхый материалга талдоо жүргүзүүнү, мамлекеттик чек аранын калыптанышын укуктук негиздерин жана юридикалык жактан бекемдөөнү, ошондой эле республиканын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу системасында Кыргызстандын чек ара кызматынын ролун жана ордун аныктоону болжолдогондугу жөнүндө изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана бир катар илимий изилдөөлөрдү негиздөө менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын юридикалык жактан бекемделиши жана калыптанышы жана аны кайтаруу жана коргоо шарттарында өткөн факторлорго жүргүзүлгөн талдоо болуп өткөн окуяларга жана процесстерге объективдүү укуктук баа берүүнү калыптандырууга мүмкүндүк берди.

Издөнүүчү тарабынан «мамлекеттик аймактын статусу — бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана мамлекеттик эгемендикти жана аймактын мамлекетке таандыктыгын бекемдеген укуктук жобо» экенин түшүнүүнүн жаңы аныктамасы киргизилет.

Издөнүүчү тарабынан "мамлекеттик чек ара" түшүнүгүнө жаңы түшүнүк жана чечмелөө киргизилет, атап айтканда, «мамлекеттик чек ара — бул мамлекеттин аймагынын чектерин аныктоочу укуктук жөнгө салуунун объектиси, бул аймактык мейкиндикте мамлекеттик эгемендиктин аракети жана мамлекеттин чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы аракеттенүүлөрдүн байланышын болжолдогону».

Издөнүүчү ошондой эле "улуттук коопсуздук" түшүнүгүн "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, мүмкүн болуучу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат" деген мазмун менен толуктоо сунушун киргизет.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору чек араларды интеграцияланган башкаруу — бул чек ара коопсуздугун камсыз кылууга жана максаттуу багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга укуктук башкаруу таасирин жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттин ишинин инновациялык түрү экендигин негиздейт.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Бул диссертациянын айрым главалары жана бөлүмдөрү маалымкат жана маалымат түрүндө КР УКМКнын мамлекеттик чек ара кызматынын, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук стратегиялык изилдөөлөр институтунун, КР Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институтунун жетекчилигинин кароосуна, ошондой эле "тегерек столдорго" киргизилди.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруу толуктугу. Илимий диссертациялык изилдөөнүн айрым главалары, бөлүмдөрү, тыянактары жана сунуштары Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу УАК сунуш кылган 18 илимий басылмада, ошондой эле "Scopus" эл аралык системасында — 1 макалада жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Илимий изилдөөнүн максаты, максаты жана мазмуну менен шартталган. Диссертация кириш сөздөн, он бөлүмдөн турган үч бөлүмдөн, ар бир бөлүм боюнча тыянактардан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, колдонулган булактардын тизмесинен турат.

Диссертациянын негизги бөлүгү

Кириш сөздө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана билим берүү жана илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык мааниси, алынган натыйжалардын экономикалык мааниси, коргоого алып чыгуучу диссертациянын негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, диссертациянын натыйжаларын апробациялоо, диссертациянын натыйжаларын басылмаларда толук чагылдыруу, диссертациянын структурасы жана көлөмү негизделет.

Биринчи глава "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын жалпы мүнөздөмөсү жана укуктук табияты" өзүнө эки бөлүмдү камтыйт.

Биринчи бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын калыптанышынын тарыхый процесси" ализ тарыхый-ретроспективдүү аңр жүргүзүлгөн, изилдөөнүн артыкчылыктуу багыттары баяндалган. Изилдөө категориясынын институттук-укуктук өнүгүүсү, ошондой эле изилдөө чөйрөсүндөгү теория менен практиканын ортосундагы теориялык-методологиялык карама-каршылыктар белгиленген.

Изилдөөнүн жүрүшүндө диссертациялык изилдөө жүргүзүүнүн теориялык жана укуктук негизи болгон ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн илимий иштери колдонулган. Бул эмгектер — мамлекеттик ишмер Т. У. Усубалиевдин, окумуштуулар С. К. Аламановдун, Н. Керимбекованын, Э. Ж. Бейшембиевдин, Ч. А. Мусабекованын, Т.К. Исмановдын, Т. Ожукееванын, К. С. Садиевдин, Д. А. Омукееванын, К. Нурбековдун, А. Т. Тургунбековдун, Д. М. Малабаевдин жана башкалардын, чет өлкөлүк окумуштуулардын: А. А. Першиндин, А. А. Жарлыченконун, В. Н. Чебаевдин, Х. К. Лемма, Б. М. Клименко, А. А. Порк, Э. А. Пушмина, А. Д. Вулнева, П. Н. Бирюкова, Б. В. Жана башкалар, ошондой эле Батыш европалык окумуштуулар Г.Макмагон, М. Пратт, С. Джонс, М. Мурти, Х. Аречага, Я. Броунли жана башкалар.

30-декабрь 1922-жылы СССР кенешинин I съезди СССРди түзүү жөнүндө декларацияны жана келишимди бекиткен.

Орто Азиядагы жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн чек аралары биринчи жолу Борбор Азиялык жоюу комитети тарабынан мурдагы Түркстан крайы 1924-1925-жылдары

бөлүнгөндө аныкталган [Аламанов С.К. *Формирование государственной границы КР: история, современные проблемы, пути решения. [Электронный ресурс]. Режим доступа: topnews.kg – загл. с экрана]*.

Түзүлгөн жаңы республикалардын чек араларынын абалы 17-жылдын 1925-мартында Орто Азияны жоюу комитетинин пленуму тарабынан бекитилген [Аламанов С.К. *Анклавы в Центральной Азии: История вопроса и современные проблемы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: prevention.kg – Загл. с экрана]*.

Даярдалган жана бекитилген материалдарды жоюу комитети ССР Союзунун БШКнын ССР Союзунун райондоштуруу боюнча комиссиясына жөнөттү [Аламанов С.К. *Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. [Текст] Б.: Printhouse, 2005]*.

Киргизилген материалдарды карап чыгып, ССР Союзунун БШКнын райондоштуруу боюнча Комиссиянын төрагасы Тер-Габриэлян С.М. 25-мартында 1926-жылы аны ССР Союзунун БШКнын кароосуна киргизген. Бирок, 31-жылдын 1926-мартында ал материалдарды кайтарып алган себеби биринчи этапта чек аранын жалпы сызыгын макулдашууну, ал эми экинчи этапта калктуу конуштарды республикалар тарабынан өз ара өткөрүп берүү маселелерин чечүүнү сунуш кылат.

ССР Союзунун БШК комиссиясынын ишинин жыйынтыгы боюнча Орто Азиянын айрым жаңы мамлекеттик түзүлүштөрү тарабынан айрым волосторду жана калктуу конуштарды кайра бөлүштүрүү боюнча дооматтар айтылды. Ушуга байланыштуу башка паритеттик комиссия түзүлүп, анын төрагалыгына Петровский Г.И. дайындалды. [Аламанов С.К. *Формирование государственной границы КР: история, современные проблемы, пути решения. [Электронный ресурс]. Режим доступа: topnews.kg – загл. с экрана]* Комиссия тийешелүү иштерди жүргүзгөндөн кийин БАК отурумунда 30-август 1926-ж. Г.И. Петровский Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы аймактык талаш-тартыштарга тиешелүү өз ара дооматтарды иликтөө боюнча бул паритеттик комиссиянын иши жөнүндө доклад жасады. РСФСР жана Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Борбордук аткаруу комитети (БАК) кайрадан каршы пикирин билдирди. СССР Борбордук аткаруу комитети жаңы комиссия түзүп, аны Кулбешеров Б. жетектеген.

Б. Кулбешеровдун комиссиясы ага бөлүнгөн бир айлык иш учурунда РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы айрым волосторду жана калктуу конуштарды өткөрүп берүү маселесин гана карап чыкты.

Бирок, аталган паритеттик Б. Кульбешеровдун комиссиясы чек араларды белгилөөнү жана аныктоону кийин жаңыдан түзүлгөн атайын комиссиялар аркылуу ишке ашырууну сунуштаган, башкача айтканда чек аралар биротоло аныкталган эмес (жеринде) жана белгиленген эмес. Ошондой эле 4-майдагы токтом менен 1927-жылы ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму тарабынан бекитилген эмес.

Бир нече паритеттик комиссиялардын ишине карабастан ар кайсы жылдары Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин, ошондой эле Кыргыз ССРинин жана Тажик ССРинин чек аралары, мурдагы Түркстан аймагынын улуттук-аймактык бөлүнүшүнөн жана Орто Азияда жаңы республикалар түзүлгөндөрдөн баштап, 1924 жылкы СССР Конституциясы талап кылгандай түзүлгөн эмес.

Экинчи бөлүм "Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү – СССРдин мурдагы союздук республикаларын өз алдынча бөлүнүштөрүнүн саясий-укуктук формасы". Бул бөлүмдө көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги Советтер Союзу кулагандан кийин жаңы мамлекеттер аралык мамилелердин пайда болушу үчүн негиздерди түзүүгө мүмкүндүк бергени көрсөтүлгөн.

8-декабрь 1991-жылы Беловеж токоюнда (Вискули) Белоруссиянын, Россиянын жана Украинанын жетекчилери көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан.

Казакстандын Президенти Н.А. Назарбаевдин демилгеси менен 21-декабрь 1991-жылы Алма-Атада Азербайжан, Армения, Белоруссия, Кыргызстан, Молдова, Россия, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан жана Украинанын мамлекет башчылары чогулуп, көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү жөнүндө макулдашуу боюнча Протоколго кол коюшкан.

Макулдашууда "макулдашуучу тараптар бири-биринин аймактык бүтүндүгүн жана шериктештиктин алкагында болгон чек аралардын кол тийбестигин тааныйт жана сыйлайт"деп баса белгиленген [*Соглашение о создании Содружества Независимых Государств, г. Минск от 08.12.1991 г. Статья 5. [Электронный ресурс] Режим доступа: cbd.minust.gov.kg. Дата обращения 21.12.21г. – Загл. с экрана.*]. Чек аралардын ачыктыгына жана эркин кесип өтүүгө кепилдиктер берилген. Мамлекеттер макулдашуу жалпы координациялоочу институттар аркылуу ишке ашырууга ниеттенген жана жана биргелешкен ишмердүүлүктүн негизги багыттарынын тизмесин аныкташкан.

Бул саясий чечимдер СССРдин башаламан кулашына жол берген жок жана кандуу кагылышууларга жол берген жок. КМШнын түзүлүшү мурдагы Советтер Союзунун республикаларын укуктук, аскердик-саясий жана социалдык-экономикалык жактан ажыратуунун цивилизациялуу формаларына жол берди жана негиздеди. Шериктештик жаңы суверендүү мамлекеттердин калыптанышы, алардын ар бири өзүнүн саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүү моделин жана мамлекеттик түзүлүштү тандап алуусу үчүн жагымдуу шарттарды түздү.

Шериктештиктин алкагындагы чек ара кызматташтыгы 6-июль 1992-жылы КМШ Мамлекет башчыларынын Кеңешинин Москва шаарындагы кол коюусу менен башталган *[Решение Совета глав государств СНГ об образовании Совета Командующих Пограничными войсками СНГ: [Электронный-ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.cis.minsk.by>. (Дата обращения – 21.12.21 г.). – Загл. с экрана]*.

Азербайжан, Беларусь, Казакстан, Молдова, Россия, Өзбекстан жана Украина – өз мамлекеттеринин аймактарында Шериктештиктин тышкы чек араларын өз алдынча кайтарышкан.

Арменияда, Грузияда, Кыргызстанда, Тажикстанда жана Түркмөнстанда эки тараптуу келишимдердин негизинде чек араны орусиялык чек ара аскерлеринин топтору кайтарышкан.

Шериктештикке катышкан мамлекеттердин чек ара аскерлеринин ишмердүүлүгүнүн жана КМШга катышкан мамлекеттердин тышкы чек араларында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негизи чек ара аскерлеринин колбашчыларынын кеңеши жөнүндө жобо тууралуу макулдашууга кол коюу болуп саналат *[Положение о совете Командующих Пограничными войсками (СКПВ) СНГ от 15.09.1992 г. Утверждено Решением Совета Глав государств СНГ от 24.09.1993 г.: [Электронный-ресурс]. – г. Москва. URL: <http://www.skpw.ru>. (Дата обращения – 14.07.23). – Загл. с экрана]*.

Жобо колбашчылардын Кеңешинин ишинин негизги максаттарын аныктады *[Положение о совете Командующих Пограничными войсками от 24.09.1993 г.: [Электронный-ресурс]. – г. Москва. Режим доступа: URL: <http://www.skpw.ru>. (Дата обращения – 21.12.21). – Загл. с экрана]*:

- КМШнын мамлекет башчыларынын Кеңешинин, өкмөт башчыларынын Кеңешинин чечимдерин жана өз чечимдерин, ошондой эле көз карандысыз Мамлекеттер

Шериктештигинин Уставынын чек ара маселелерине тиешелүү жоболорун ишке ашыруу боюнча күч-аракеттерди макулдашуу;

-тышкы чек араларды жана экономикалык зоналарды кайтаруу жаатындагы чек ара аскерлеринин күч-аракеттерин координациялоо, ошондой эле КМШга катышкан бардык мамлекеттердин кызыкчылыктарын эске алуу менен аларда туруктуу абалды камсыз кылуу боюнча.

КМШ Мамлекет башчылары 26-август 2016-жылы КМШга катышкан мамлекеттердин макулдашылган чек ара саясатынын концепциясын бекитишти [Материалы Совета Командующих Пограничный войск (СКПВ) СНГ: [Электронный-ресурс]. – г. Москва. Режим доступа: URL: <http://www.skpw.ru>. (Дата обращения – 15.07.23 г.). – Загл. с экрана]. Концепциянын жоболорун ишке ашыруу натыйжалуу чек ара кызматташтыгын уюштурууга мүмкүндүк берди жана шериктештикке катышкан мамлекеттердин тышкы чек араларынын коопсуздугун камсыз кылды.

Экинчи глава" Мамлекеттик чек араны белгилөөнүн жана жөнгө салуунун теориялык-укуктук талдоосу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери " төрт бөлүмдү камтыйт.

"Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери" деген биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери изилденген. Мамлекеттик чек аранын теориялык-укуктук негиздерин изилдөө теориялык дискуссиялардын бай спектри менен көп кырдуу дисциплиналар аралык тармакты билдирет. Дисциплиналар аралык мамиле ар кандай чек ара региондорундагы бирдей процесстерди комплекстүү изилдөөгө мүмкүндүк берет, бул мамлекеттик чек араларга жана чек ара аймактарына тиешелүү саясий чечимдерди кабыл алуу үчүн натыйжалуу укуктук негиздерди жана ыкмаларды издөөгө өбөлгө түзөт. Чек ара маселеси мамлекеттер аралык талаш-тартыштардын жана аймактык дооматтардын контекстинде дайыма актуалдуу тема бойдон калууда. Ушуга байланыштуу "чек ара" түшүнүгүнүн структурасын жана мазмунун теориялык-укуктук жактан түшүнүү, ошондой эле укуктук, саясий, административдик, маданий жана башка аспектилердин катышын эске алуу менен чек аранын типологиясын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгат. Теориялык-укуктук изилдөөлөрдө колдонулган мамлекеттик чек ара түшүнүктөрү чек араларды изилдөө ыкмаларын ийгиликтүү толуктап, чек ара жана чек ара аймактарынын ролун тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

"Дисциплиналар аралык мамиленин"[Сборник основных понятий, терминов и определений, используемых пограничными войсками государств-участников СНГ в международной практике. [Текст]/Под общей редакцией П.К. Мигачева. М.: Граница, 1997.С.106] камсыз кылууга мүмкүндүк берет:

- Саясий, географиялык, экономикалык, социалдык жана маданий факторлорду эске алуу менен ушул Көйгөйдүн ар кандай аспектилерин комплекстүү укуктук талдоо жүргүзүлөт.
- Мамлекеттик чек араны изилдөөгө жаңы теориялык-укуктук мамилелерди иштеп чыгууга шарттар түзүлөт.
- Чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо менен байланышкан көйгөйлөрдү натыйжалуу укуктук жана саясий чечимдерди табуу, ошондой эле чек ара аймактарында чек ара коопсуздугун жана туруктуулугун камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү пайда болот.

Ошентип, чек ара түшүнүгүн дисциплиналар аралык изилдөө бул проблеманы теориялык-укуктук жактан түшүнүү үчүн, ошондой эле мамлекеттик чек аралар менен байланышкан актуалдуу маселелерди чечүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн чоң мааниге ээ.

Теорияларды изилдөө жана чек араларды аныктоо, аларды тууралоо өзгөчө актуалдуулукка ээ болот. Бул Кыргыз Республикасынын Чек ара саясатын тереңирээк түшүнүүгө гана мүмкүндүк бербестен, мамлекеттик чек араны коргоону жана кайтарууну укуктук жол-жоболоштурууну жана белгилөөнү, ошондой эле жөнгө салууну өркүндөтүүгө, ошону менен өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Россиялык юристтер А. А. Першин жана А.А. Ярлыченко мамлекеттик чек араны үч өнүгтөн карашат: "абстракттуу-элестетүү, предметтик-белги, системалык-предметтик аспектилерди колдонуп" [Першин А.А. Территориальная целостность Российской Федерации и международно-правовое оформление государственной границы [Текст] // А.А. Першин, А.А. Ярлыченко Современное право. Юрист - 2015. 36 с.]. Абстракттуу элестетилген аспект мамлекеттик чек ара сызык жана ошол сызык боюнча өткөн тик жана горизонталдык беттер деп болжолдойт, бул мамлекеттин суверенитетинин кургактыкта, сууларда, жер астындагы жана аба мейкиндигинде аракетинин мейкиндик чегин билдирет.

"Мамлекеттик чек ара" термини эл аралык жана ички ченемдик укуктук актыларда чечмеленет. Бириккен Улуттар Уюмунун деңиз укугу боюнча конвенциясынын 4-беренесине ылайык, "аймактык деңиздин тышкы чек арасы-бул ар бир чекити баштапкы

сызыктын эң жакын чекитинен аймактык деңиздин туурасына барабар аралыкта жайгашкан сызык" [*Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву (UNCLOS). Заключена в г. Монтега-Бес 10.12.1982г. // Бюллетень международных договоров. 1998. №1-С.168*]. Конвенция чек ара түшүнүгүнө предметтик-белги аспектиси позициясынан карайт.

Каралып жаткан маселенин алкагында Кыргыз Республикасынын 16.05.2015-ж.чыгыш №98 "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Мыйзамы өзгөчө кызыгууну туудурат, анын 1-беренеси "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы" түшүнүгүнүн расмий аныктамасын камтыйт. Ал деп "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аймагынын (кургактыктын, суунун, жер казынасынын жана аба мейкиндигинин) чектерин, башкача айтканда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендигинин мейкиндик аракет чегин аныктоочу сызык жана ушул сызык боюнча өтүүчү вертикалдуу тегиздик" деп түшүнүлөт [*Закон КР от 16 мая 2015 г. №98 «О государственной границе Кыргызской Республики». [Электронный ресурс] Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа: cbd/minust.gov.kg*].

Мамлекеттик чек ара режиминин маселелери "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамы менен да жөнгө салынат жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоону камсыз кылууну регламенттөөгө багытталган.

Мамлекеттик чек ара режими түшүнүгүн изилдеп жатып, орус окумуштуусу В.Г. Вишняков "мамлекеттик чек ара режими — бул мамлекеттик чек араны адамдар, жүктөр, транспорт каражаттары менен кесип өтүү жана анын режиминин бузулушун жоюу тартиби" деп белгилейт [*Вишняков В.Г. Национальная безопасность Российской Федерации: проблемы укрепления государственно-правовых основ [Текст] / В.Г. Вишняков // Журнал российского права. 2005. №2. – С.3677, с.36*].

Эл аралык укук чек араларды өзгөртүү боюнча бир тараптуу аракеттерге тыюу салат. 1975-жылы Хельсинки Коопсуздук кеңешинин корутунду актысынын принциптеринин декларациясы чек аралардын бузулгус принцибин жарыялаган. Ошону менен бирге мамлекеттер чек араларды өзгөртүү жөнүндө маселелерди эл аралык укуктун жана мамлекеттердин өз ара макулдугунун принциптерине ылайык чече алышат [*Заключительный акт Сопения по безопасности и сотрудничеству в Европе от 01.08.1975г. [Текст] // Сборник «Действующее международное право». Т.1. - М.: Московский независимый институт международного права, 1996. – с.78*].

Кыргыз Республикасынын чек ара сызыгынын ал боюнча вертикалдуу тегиздик менен дал келбегендиги өзүнө бурат себеби, бул үзгүлтүксүз мамлекеттик чек ара сызыгы жана ал боюнча үзгүлтүксүз өткөн тегиздик катары аныкталат, бирок анын айрым участкторунда чек аранын макулдашылбаган сызыктарын, ошондой эле Кыргызстандын аймагында өзбек жана тажик анклавдарынын болушун эске алуу менен «чек ара» түшүнүгүнө так тыянак чыгарууга жана аныктама берүүгө мүмкүндүк бербейт. Башкача айтканда, чек аранын макулдашылбаган чек ара тилкелери (сызыктары) жана анклавдардын (эксклавдардын) болушуна байланыштуу мамлекеттик чек ара сызыгы жана аймагы дайыма эле бирдиктүү жана үзгүлтүксүз сызык жана тегиздик боло бербейт.

Жогоруда баяндалагандарды эске алуу менен, диссертант жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде "мамлекеттик чек аранын – бул мамлекеттин аймагынын чектерин аныктоочу укуктук жөнгө салуунун объектиси жана аймактык мейкиндикте мамлекеттик эгемендиктин жайылышы жана өлкөнүн чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосунда макулдашылган өз ара аракеттенүүнү болжолдогон" катары автордук аныктамасын сунуш кылат. Бул аныктамада чек ара сызыгы жана чек ара тегиздиги деген түшүнүктөр камтылган эмес.

Ошондой эле жүргүзүлгөн талдоонун негизинде "мамлекеттик аймактын статусу – бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана конкреттүү аймакта мамлекеттик эгемендүүлүктү бекемдөөчү укуктук жобо" деген түшүнүктүн автордук аныктамасы келтирилген.

"Мамлекеттик чек араны белгилөөнүн укуктук тартиби жана жол – жоболору" деген экинчи бөлүмдө жаңы мамлекеттердин пайда болушу-бул жаңы аймактарды жана мамлекеттик чек араларды аныктоо, ошондой эле аларды дүйнөлүк коом жана биринчи кезекте чектеш мамлекеттер тарабынан таануу экендиги белгиленет.

Укук позициясынан жаңыдан түзүлгөн мамлекеттин укуктук субъективдүүлүгүн аныктоочу бир катар документтер бар. Мындай документтердин бири болуп мамлекеттердин укуктары жана милдеттери жөнүндө Конвенция саналат Монтовидео ш., 26.12.1933-ж. [*Конвенция о правах и обязанностях государств (Межамериканский) от 26 декабря 1933 года (г. Монтевидео).* [Электронный ресурс]. Википедия. Режим доступа: <https://www.wikipedia.org/wiki/> - Загл. с экрана].

Советтер Союзунун кулашы жана жаңы мамлекеттердин пайда болушу мамлекеттик аймактын статусун өзгөртүү жана республикалык административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоо маселелерин жараткандыгын

белгилей кетүү керек. Азыркы учурда ички административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга өзгөртүү жана трансформациялоо маселелерин жөнгө салуучу укуктук документ жок. Ушуга байланыштуу Европа Шериктештигине кирген НАТОго мүчө Европа өлкөлөрү жаңы мамлекеттердин-мурдагы СССРдин союздук Республикаларынын пайда болушунун мыйзамдуулугу, ошондой эле аларды эл аралык – укуктук таануу жөнүндө маселени чечүүдө 1991-жылдын декабрында "он экинин" билдирүүсүн жасоого аргасыз болушкан [*Заявление «двенадцати» и о будущем статусе России и других бывших республик. [Электронный ресурс] Брюссель, Гаага, 23 декабря 1991 года. Режим доступа: <https://base/garant.ru> – Загл. с экрана*]. Бул билдирүүдө "Брюссель минимуму" [*Критерии Европейского Сообщества для признания новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза. [Электронный ресурс] Маастрихт, 9 – 11 декабря 1991 года («Брюссельский минимум»).* Режим доступа: <https://studfile.net> – загл. с экрана] деп аталган жаңы мамлекеттерди таануу критерийлери чагылдырылган:

– БУУнун Уставы, Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча Кеңешменин Хельсинки корутунду актысы (август 1975) жана Париж Хартиясы (ноябрь 1990) таануу жана сактоо;

- "этностук жана улуттук азчылыктардын укуктарынын кепилдиктери";
- "чек аранын бузулбастыгы";
- "коопсуздук жана туруктуулук боюнча милдеттенмелер";
- "пайда болгон талаш-тартыштарды тынч жана макулдашылган чечүү".

Советтер Союзунун кулашы жаңыдан түзүлгөн мамлекеттерди жана алардын чек араларын эл аралык-укуктук таануу проблемасын өтө актуалдуу кылды.

Көпчүлүк учурларда, таануу маселеси эл аралык укуктун жаңы субъекттерине карата пайда болот – бул жаны пайда болгон мамлекеттер жана анын чек аралары.

Жаны пайда болгон мамлекеттерди жана алардын чек араларын укуктук таануу тар жана кеңири мааниде чечмелениши мүмкүн. Тар мааниде, бул эл аралык укуктун субъекттерин таануу жөнүндө гана: таануу – бул эл аралык укуктун жаңы субъектинин пайда болушун белгилеген мамлекеттин актысы. Кеңири мааниде алганда, укуктук таануу деп мамлекеттин актысы түшүнүлөт, ал аркылуу ал белгилүү бир юридикалык жактан маанилүү фактынын же кырдаалдын бар экендигин белгилейт же башка субъекттердин юридикалык жактан маанилүү жана эл аралык укуктук аракеттерине макулдугун билдирет.

Баштапкы жана туунду: бул учурда, жаңы мамлекеттердин жана анын чек араларынын пайда болушуна эки негизги ыкмалары бар экендиги белгиленет. Биринчи учурда, башка өлкөлөрдүн эркине карабастан, эл өз тагдырын өзү аныктоо укугун ишке ашыруунун натыйжасында, анын чегинде мамлекеттин пайда болушу жөнүндө сөз болуп жатат. Экинчи учурда, биз буга чейин түзүлүп жана жашап келе жаткан өлкөлөрдүн негизинде жаңы мамлекеттин пайда болушун, башкача айтканда, бир нече мамлекеттин биригишинин же мамлекеттин ыдырашын натыйжасында жаңы мамлекеттин пайда болушу.

"Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун ченемдик-укуктук негиздери" деген үчүнчү бөлүмдө Кыргыз Республикасы үчүн жаңы коркунучтарды жана чакырыктарды пайда кылган болуп жаткан глобалдык жана региондук саясий, экономикалык, эл аралык, укуктук, чек ара, аскердик, экологиялык процесстер каралды. Бул республикадан коопсуздук маселелерине, башкача айтканда кандайдыр бир коркунуч болбогон абалга жетишүүгө жогорку көңүл бурууну талап кылат *[Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. Объявлено Указом Президента Кыргызской Республики за № 570 от 20 декабря 2021 года:*

[Электронный-ресурс]. – г. Бишкек: URL: <http://www.komitet.info> (Дата обращения – 12.02.22 г.). – Загл. с экрана].

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы "улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген абалы" деп аныктайт. Бул документ азыртадан эле тактоону жана толуктоону талап кылат.

Бул толуктоо "корголуунун кепилденген абалынын" чегинен чыгып, мамлекетибиздин "улуттук кызыкчылыктарга потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу" кошумча камсыз кылуунун зарылдыгын талап кылат.

Атап айтканда, изденүчүнүн сунушу боюнча көрсөтүлгөн Улуттук коопсуздук түшүнүгүн төмөнкүлөр менен толуктоо максатка ылайыктуу: "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу (жок кылуу) камсыз кылынат".

Ошентип, чек ара коопсуздугу тиешелүү натыйжалуу мамлекеттик механизмдер менен камсыз кылынышы керек. Башкача айтканда, мурда бул бөлүмдө белгиленгендей,

чек ара коопсуздугу, Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан бекитилген мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыз кылынууга тийиш, ал натыйжалуу механизмдердин комплексин билдирет, аларды пайдалануу жана ишке ашыруу эгемендикти жана көз карандысыздыкты, аймактын бүтүндүгүн жана бөлүнбөстүгүн, ошондой эле республиканын чек ара коопсуздугун ишенимдүү камсыз кылат [Национальная стратегия создания и внедрения системы комплексного управления государственной границей Кыргызской Республики на период до 2022 года.

[Электронный-ресурс]. – г. Бишкек: Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. – Загл. с экрана].

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясаты азыркы замандын экономикалык, соода, маалыматтык, психологиялык жана санкциялык согуштар болуп жаткан саясий, экономикалык, аскердик, эл аралык факторлорун эске алуу менен түзүлүүгө жана ишке ашырылууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатынын негизги принциптери тиешелүү мыйзамдарды, Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыктарын, Жогорку Кеңештин жана министрлер кабинетинин токтомдорун жана чечимдерин, ошондой эле Кыргыз Республикасынын экономикалык, социалдык, чек ара, финансылык, эл аралык, тышкы саясий ишин жүзөгө ашырууга багытталган комплекстүү максаттуу программаларды иштеп чыгуу жана кабыл алуу аркылуу калыптанууга тийиш.

Биздин өлкөнүн мамлекеттик чек ара саясатын калыптандыруучу жана жөнгө салуучу эң негизги ченемдик укуктук актылар – Кыргыз Республикасынын Конституциясы, улуттук жана чек ара коопсуздугуна тиешелүү мыйзамдар жана Жарлыктар

Кыргыз Республикасынын Президентинин 20.12.2021 № 570 Жарлыгы менен Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясынын жаңы редакциясы бекитилгендигине [Электронный-ресурс]. – г. Бишкек. Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 15.07.23 г.). – Загл. с экрана] жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын комплекстүү башкаруу боюнча жогоруда аталган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому 183-номерлүү 16-мартында 2012-жылдын "2022-жылга чейинки мезгилге Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын комплекстүү башкаруу системасын түзүүнүн жана ишке ашыруунун Улуттук стратегиясын бекитүү жөнүндө" токтомуна жана "2022-жылга чейинки мезгилге Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын комплекстүү

башкаруу системасын түзүүнүн жана ишке ашыруунун Улуттук стратегиясын ишке ашыруу боюнча иш-аракеттер планына" негизделген [Электронный-ресурс]. – г. Бишкек. Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 15.07.23 г.). – Загл. с экрана] 2022-жылы аяктагандыгына байланыштуу, изденүүчү тарабынан жаңы документти иштеп чыгуу жана бекитүү сунушталууда, анда аны ишке ашырууда аныкталган оң гана эмес, терс факторлор да эске алынышы керек.

Жалпы ааламдашуу мезгилинде адамзат терроризмдин, сепаратизмдин көрүнүштөрүнө, экономикалык жана финансылык кризистерге, экологиялык көйгөйлөргө жана башка заманбап чакырыктар менен коркунучтардын булактарына туш болууда.

Кыргыз Республикасы үчүн, ошондой эле бүтүндөй Борбордук Азия үчүн коркунуч туудурган заманбап чакырыктарды жана коркунучтарды аныктоо өтө маанилүү.

Акыркы жылдары юристтердин, саясат таануучулардын, изилдөөчүлөрдүн жана эксперттердин чек ара коопсуздугу маселелерине болгон кызыгуусу артууда.

Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздугунун курамдык бөлүгү болуп саналат жана Кыргыз Республикасынын бардык мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылуусу керек.

Кыргыз-тажик чек арасындагы 2021-жылдын жазындагы жана 2022-жылдын күзүндөгү окуялар көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун азыркы учурдагы системасы заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга натыйжалуу алдын алууну жана адекваттуу жооп кайтарууну талап кылат.

Төртүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын УКМКнын Чек ара кызматынын укуктук статусу" Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтаруу жана чек ара режимин жөнгө салуучу юридикалык актылар каралды.

16.05.2015-жылдагы "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзамы Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо жана чек ара режимин бекиткен юридикалык акт болуп саналат. Мамлекеттик чек араны кайтаруу, коопсуздукту камсыз кылуу мамлекеттин милдети болуп саналат.

Мамлекеттик чек араны коргоо теориясы чек араны коргоо табиятынын эки тараптуулугу менен байланушунда:

- чек араны кайтаруу боюнча аскердик түзүмдөрдүн кызматтык-күжүрмөн иш-аракеттери;
- ошол эле учурда чек ара кызматынын ыкчам-аскердик мүнөзүн аныктайт.

Ошентип, мамлекеттик чек араны коргоо теориясы республиканын чек арасын кайтарууга катышкан мамлекеттик органдардын атынан мамлекеттин татаал социалдык-тарыхый, укуктук, саясий, аскердик системасынын курамдык бөлүгүнүн иштешинин эволюциясын чагылдырат.

Чек ара ишинин теориясы мамлекеттик чек араны кайтарууда ар кандай ведомстволук, ар түрдүү күчтөрдүн колдонулушун белгилейт. Мамлекеттик чек араны кайтаруу укуктук режимдерди белгилөөнү талап кылат:

- мамлекеттик чек ара режими;
- чек аралык (пограничный) режими;
- өткөрүү пункттарындагы режим.

Мамлекеттик чек ара режими: – өтүү, өткөрүү, иш жүргүзүү, инциденттерди чечүү тартибин билдирет. Чек аралык режим: – өтүү, убактылуу болуу, жүрүү эрежелерин билдирет; тилкенин чегинде иш-аракеттерди жүргүзүү, иш-чараларды өткөрүү. Чек аралык режим чек араны кайтаруунун натыйжалуу шарттарын түзүүгө өбөлгө түзөт.

Чек араны кайтарууну уюштуруу жана камсыз кылуу, чек араны кайтаруунун өзү КР УКМКнын Чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылат.

Чек ара органдары чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында мамлекеттик чек араны кайтарууну камсыз кылуу системасынын негиздерин аныктайт:

- жер-жерлерде мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө жол бербөөнү камсыз кылуу;
- чек аралык режиминин, өткөрүү пункттарындагы режимдин эрежелеринин сакталышына;
- аскердик, чалгындоо, контрчалгындоо, режимдик-өткөрүү иштерин жүргүзүү;
- чек ара өкүлдөрүнүн ишин жана ишмердүүлүгүн жөнгө салат.

Түзүлүп жаткан мамлекеттик органдын статусун бекемдөө кыргыз чек ара ведомствосун түзүү боюнча олуттуу жана чечүүчү кадам болуп калды. "Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө" Мыйзамда "Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы - Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын кайтаруу жана коргоо,

Кыргыз Республикасынын эгемендигине жана аймактык бүтүндүгүнө кол салуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу үчүн арналган атайын кызмат" деп көрсөтүлгөн.

Жогоруда белгиленгендей-Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо жана чек ара режими маселелерин бекиткен юридикалык акт болуп 16.05.2015-жылдагы "КР Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" мыйзам эсептелет. Мамлекеттик чек ара мамлекеттин бардык бийлик бутактарынын макулдашылган иши аркылуу чек ара коопсуздукту камсыз кылуу жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу системасынын бир бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын УКМК Чек ара кызматынын тутумунда иши эл аралык келишимдер менен жөнгө салынуучу чек ара өкүлдөрү иштейт. Чек ара өкүлдөрү чек ара режиминин сакталышына, мамлекеттик чек ара жана режим жөнүндө келишимдерди аткаруунун тартибин жана бузууларга жол бербөө боюнча чараларды көрүүгө контролдукту жүзөгө ашырат [Закон КР «О государственной границе Кыргызской Республики» от 16.05.2015 г. №98, Статьи 1 и 15: [Электронный-ресурс]. Сайт Министерства Юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 18.07.23 г.). – Загл. с экрана.].

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, изденүүчүнүн сунушу боюнча төмөнкүлөрдү чек араны коргоо теориясы негиздейт:

- КР УКМК Чек ара кызматынын ИИМ органдары, Коргоо министрлигинин аскердик бөлүмдөрү, тиешелүү мамлекеттик органдар жана жергиликтүү бийлик органдары менен өз ара аракеттенүүнү уюштуруудагы ишмердүүлүгүнүн багыттары, формалары жана иш-аракеттеринин ыкмаларын;
- террорчулукка жана терроризмге тиешеси бар сепаратисттик уюмдарга таандык адамдар тарабынан атайын кызматтардын, достукка жатпаган өлкөлөрдүн, мамлекеттик чек араны бузган иш-аракеттерин аныктайт;
- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү чек ара органдарынын аскердик, ыкчам-издөө жана чек ара өкүлчүлүктөрүнүн иштеринин маселелерин жана багыттарын илим негизинде ачыктайт;
- илимий-практикалык көз караштан алганда түшүнүктөрдүн мазмунун жана теориялык билимдердин маанисин тактайт;
- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруунун багыттарын жана формаларын аныктайт.

Мамлекеттин чек арасын кайтаруу жана коргоо чек ара коопсуздугунун азыркы учурдагы чакырыктарын жана коркунучтарын алдын алуу боюнча өз убагында жана натыйжалуу чараларды иштеп чыгууну жана ишке ашырууну талап кылат.

Мамлекеттик чек араны кайтарууну жана коргоону камсыз кылуу системасы коркунучтарды жана чакырыктарды алардын калыптануу жана өнүгүү стадияларында эле өз убагында болжолдоого жана аларга адекваттуу жооп берүүгө мүмкүн болгондой кылып түзүлүшү керек.

Үчүнчү глава "Борбордук Азиянын чектеш республикалары менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек араларынын укуктук режимдерин талдоо" үч бөлүмдү камтыйт.

"Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими" деген биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук маселелери каралган.

Өткөн кылымдын 20-жылдарында Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек аралардын улуттар аралык бөлүнүшү эки республиканын ортосундагы чек ара жана аймактык маселелерди аягына чейин чечкен эмес.

Советтер Союзунун мезгилинде республика аралык чек араларды белгилөө аларды жеринде көрсөтүү менен паритеттик комиссиялардын чечимдери аркылуу бул чечимдерди Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин Министрлер Советинин токтомдору жана Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин Жогорку Советтеринин Президиумдарынын Жарлыктары менен бекитүү аркылуу жүргүзүлүүгө тийиш. Бирок, республикалардын парламенттери республикалардын ортосундагы мамлекеттик чек араларды белгилөө жөнүндө келишимдерди ратификациялоо жөнүндө чечим кабыл алышкан эмес.

2000-жылдан тартып кыргыз-өзбек өкмөттөр аралык комиссиясы Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча иштерди жүргүзө баштаган.

Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясы жана Өзбекстан Республикасынын өкмөттүк делегациясы бир пикирге келе алышкан жок. Өзбекстан Республикасынын өкмөттүк делегациясы алардын пикири боюнча жалгыз юридикалык күчкө ээ болгон 1924-1927-

жылдардагы улуттук-аймактык бөлүү документтерин укуктук негиз катары кабыл алууну сунуштайт.

Өзбекстан Республикасынын өкмөттүк делегациясынын бул сунушу кабыл алынган учурда Кыргыз Республикасы Фергана облусунун "Сох" анклавын Өзбекстан Республикасынын негизги аймагы менен бириктирүү үчүн Баткен облусунун жерлерин Өзбекстан Республикасына өткөрүп берүүгө аргасыз болот. Ошондо Баткен районунун, Лейлек районунун жана Сүлүктү шаарынын көпчүлүк бөлүгү Кыргыз Республикасынын негизги аймагынан ажыратылат, б.а. анклавга (эксклавка) айланышат.

Кыргыз Республикасынын өкмөттүк делегациясы Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө макулдашууларга негизденип, чек араларды делимитациялоо үчүн негиз катары 1955-жылдагы паритеттик комиссиялардын ишинин натыйжаларын СССР ыдыраган учурга карата иш жүзүндө түзүлгөн Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы административдик чек араларды олуттуу түрдө чагылдырган катары кабыл алууну сунуштады [*Постановление Совета Министров Киргизской ССР «Об утверждении республиканской границы и границ между областями и районами киргизской ССР» №497 от 22.10.1956 г. Режим доступа: <https://www.rus.azattyk.org> – Загл. с экрана*].

01.01.2021-жылга чейин кыргыз тарап Өзбекстандан 1992-жылдын 9-октябрында КМШ мамлекеттеринин башчылары Бишкек шаарында кол койгон «Укуктарды өз ара таануу жана менчик мамилелерин жөнгө салуу жөнүндө» макулдашууга ылайык, эки өлкөнүн ортосундагы менчик укуктарын жөнгө салуучу Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы негизги жана жалгыз документ болуп саналган, аларды өткөрүп берүүнү бир нече жолу талап кылган. Бул документке ылайык, ар бир тарап ССР Союзунун курамында башка мурдагы союздук республикалардын мамлекеттик башкаруу органдарынын карамагында 1-декабрдын 1990-жылында жайгашкан, анын аймагында жайгашкан объектерине карата башка тараптын менчик укугун тааныйт [*Электронный-ресурс*]. Режим доступа: URL: <http://www.consultant.ru>. (Дата обращения – 02.08.23 г.). – Загл. с экрана]. Бирок өзбек тарап бул маселени талкуулоодон баш тартып, мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо процесстери аяктагандан кийин аталган маселени чечүүгө кайтып келүүнү сунуштады.

2022-жылдын аягында Кыргыз Өкмөтү кыргыз-өзбек чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процесси аяктаганын жарыялаган. 2023-жылдын мартында кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делимитациялоо тууралуу документтер КР Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланган.

Буга чейин аталган Макулдашуу ачык басма сөздө жарыяланган эмес жана бул документтер менен таанышууга мүмкүнчүлүгү берилген эмес.

Азыркы учурда Кыргызстан менен Өзбекстан өкмөттөр аралык комиссиялардын сүйлөшүү процессинин экинчи этабын — Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы мамлекеттик чек араны демаркациялоону өткөрүү боюнча даярдык иштерин жүргүзүүдө.

"Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин көйгөйлөрүн талдоо жана чечүү жолдору" аттуу экинчи бөлүмдө 1924-жылдан азыркы учурга чейинки кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын белгилөөнүн укуктук негиздерин аныктоо боюнча республикалардын паритеттик комиссияларынын ишинин жыйынтыктары каралды.

Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөр 2002-жылдын декабрь айынан тарта башталган.

Тажик тарап чек ара тилкелерин 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүү документтеринин негизинде аныктоону талап кылууда, алардын пикири боюнча юридикалык күчкө ээ, ошону менен бирге Кыргызстандын Лейлек жана Баткен райондорунун кыйла бөлүгүнө талапкер болууда.

Тажик тарап кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо үчүн бирден бир легитимдүү укуктук негиз катары таңуулоого аракет кылып жаткан 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдарына карата алардын бир катар себептер боюнча юридикалык негиздемеси жок экендигин баса белгилөө керек:

– Средазликвидком тарабынан бекитилген чек аралардын сыпаттамасы пландык-картографиялык материал менен байланыштырбастан, өтө жөнөкөйлөштүрүлгөн түрдө аткарылгандыгы менен түшүндүрүлөт (Кыргызстан РСФСРдин курамында, Тажикистан Өзбек ССРинин курамында болушкан 1924-1927 ж.ж.).

– Паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгы боюнча, СССР Борбордук аткаруу комитети (БАК) 4-май 1927-жылдын өз токтомдору менен Кыргыз АССРинин жана Өзбек ССРинин айрым волостордун жана калктуу конуштардын гана таандык экендигин аныктады. 4-майдын 1927-жылдын СССР Борбордук аткаруу комитетинин токтомуна картографиялык тиркемелер болбогонун, башкача айтканда жөнгө салуу предметин аныктаган документтин жоктогунун эске алып, паритеттик комиссия чек араларды белгилөөнү жана аныктоону кийинки атайын комиссиялар аркылуу жүргүзүүнү сунуштады.

Ошентип, эмне үчүн ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитети (БАК) республикалар ортосундагы чек аралардын аныктоосун бекитпегендигинин түшүндүрмөсүн төмөнкүчө баяндоого болот – комиссиянын компетенциясына айрым волостордун жана Кыргыз АССРинин же Өзбек ССРинин калктуу пункттарынын таандыктыгына тиешелүү чек ара боюнча талаш маселелерди гана чечүү кирген.

ССР Союзунун Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун 4-майындагы токтому 1927-жылы карама-каршы жана бири-бирин жокко чыгарган ченемдерди камтыйт. Алсак, токтомдун 5-пункту Кыргыз АССРинин аймагындагы Кыргызстан менен Өзбекстан ортосундагы чек ара маселесин императивдик тартипте биротоло жөнгө салууну караштыруу менен бир эле убакта 3 жылдык мөөнөттү караган ченемди белгилейт, анын мөөнөтү бүткөндөн кийин чек араны өзгөртүү жөнүндө сунуш киргизүүгө болот.

Демек, СССР Борбордук аткаруу комитетинин президиумунун токтому менен 4-жылдын 1927-майында Кыргыз ССР жана Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселелери каралган эмес.

1949, 1958-1959, 1971, 1986-1987, 1989-жылдары жерди пайдалануу маселелерин чечүү үчүн Кыргызстан жана Тажикистан ар кандай деңгээлде макулдашуу же паритеттик комиссияларды (бардыгы болуп беш паритеттик комиссия) түзүшкөн. Бирок бул комиссиялардын бири да мамлекеттик (республика аралык) чек ара сызыгынын өтүшүн өзгөртүү маселесин козгогон эмес. Бул комиссиялардын бир дагы чечими ошол мезгилге мыйзамда белгиленген тартипте бекитилген эмес.

1989-жылы Тажик ССР жана Кыргыз ССР Министрлер Советтеринин токтомдору менен республикалардын ортосундагы чек араларды тактоо жана жөнгө салуу үчүн паритеттик комиссия түзүлгөн.

Тажик ССРинин жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советтери республикалар ортосундагы чек араны белгилөө жөнүндө Макулдашууга кол коюп, өз токтомдору менен аны жактырышты [*Постановление Совета Министров Киргизской ССР от 16 января 1990 года №10 «Об итогах работы Паритетной комиссии Киргизской ССР по рассмотрению спорных земельных вопросов между Киргизской ССР и Таджикской ССР»*]. [Электронный-ресурс]. Сайт Министерства юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. – Загл. с экрана].

СССРдин жана Тажик ССРинин Конституциясына ылайык 1989-жылдагы тараптардын паритеттик комиссиясынын материалдары Тажик ССРинин Жогорку

Советинин талкуусунун предмети болгон. Бирок Тажик ССРинин Жогорку Кеңеши паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгын өзүнүн токтому менен бекиткен эмес, даярдалган материалдарды гана эске алып, Комиссияга Кыргыз тарап менен биргеликте чек араны тактоо боюнча ишти улантууну тапшырган.

1996-жылы 12-июлунда Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимде айтылат. «Жогорку макулдашуучу тараптардын ортосундагы мамилелер аймактык бүтүндүктүн жана чек аралардын бузулбастыгынын жана эл аралык укуктун башка жалпы таанылган ченемдеринин негизинде түзүлөт" [*Договор об основах межгосударственных отношений между КР и РТ от 12.07.1996 года. Ратифицирован Законом КР от 05.07.1997 г.: [Электронный ресурс] Сайт Министерства юстиции КР. Режим доступа URL: <http://www.cbd.minust.gov.kg>. (Дата обращения – 20.07.23 г.). – Загл. с экрана*].

Келишимдин беренесинде "эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз - тажик өкмөттөр аралык комиссияны түзүү жөнүндө алар кол койгон Протокол ушул Келишимдин ажырагыс бөлүгү болуп саналат" деп жазылган, анда 1997-жылдын 12-июлунда "комиссиянын милдеттери: чек арага чектеш мамлекеттик райондордун суу-жерди пайдалануу боюнча чек арасын аныктоо, аны юридикалык жактан тариздөө жана демаркациялоо"деп жазылган [*Протокол о создании кыргызско-таджикской Межправительственной Комиссии по комплексному рассмотрению двусторонних вопросов от 12.06.1996 года, Статья 2: [Электронный-ресурс]. URL: <http://www.mfa.tj>. (Дата обращения – 20.07.23 г.). – Загл. с экрана*].

Ошентип, тажик тарап эл аралык келишим түзүү жолу менен тийиштүү түрдө таризделген республика аралык чек аранын жоктугун моюнга алды жана чек арага чектеш райондордун суу-жер пайдалануусу боюнча мамлекеттик чек араны орнотууга макул болду. Чындыгында, муну менен Тажикстан Республикасы кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө 1924-1927-жылдардагы документтерди колдонуудан баш тарткан.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде, тажик тарап сунуш кылгандай 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүнүүнүн материалдары делимитация үчүн укуктук негиз боло албайт жана эл аралык-укуктук мүнөзгө ээ боло албайт.

"Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режими" деген үчүнчү бөлүмүнүн биринчи бөлүмчөсүндө 1991-жылы Кыргызстан мамлекеттик көз

карандысыздыкка жана эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин республика мурдагы коңшу СССР республикалары менен гана эмес, ошондой эле Кытай Эл Республикасы менен да чек аралардын чечилбеген көйгөйлөрүн мурастап калгандыгы белгиленет. Кытай менен чек аранын узундугу 1072 чакырымды түзөт.

Советтер Союзу менен Кытайдын ортосундагы чек араны жөнгө салуу боюнча сүйлөшүү процесси 1964 – жылы башталган кыргыз чек ара участогунда талаш – тартыштуу 5 участок аныкталган-бул биринчи участок – Хан – Тенири чокусуна жакын 450 кв.км., экинчи участок-Иркештам ашуусуна жакын – 260 кв. км., үчүнчү участок – Жаңы-Жер жергесинин 180 кв. км., төртүнчү участок – Узенгю-Кууш жеринин 2840 кв. км. жана бешинчи участок-Бозайгыр деген жердин 20 кв. км. Бул участоктордун жалпы аянты болжол менен 3750 чарчы километрди түзөт. км.

Кыргыз Республикасы 1992-жылы Кыргызстан, Казакстан, Россия жана Тажикстандын өкмөттүк делегацияларынын курамындагы биргелешкен делегациянын алкагында Кытай менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процессин баштаган.

Биргелешкен делегациянын алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жогоруда аталган беш участок талкууланып, Жаңы-Жер жана Бозайгыр жерлери Кытайга, ал эми Кыргызстанга Эркештам жери өткөндүгү жөнүндө келишимге жетишилди. Хан-Тенгри чокусунун аймагындагы аймак 61% – Кыргызстанга, 39% – Кытайга бөлүнгөн. Бедел ашуусунун аймагындагы Участок кийинки кароого жылдырылдыган.

Көп сандаган сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында, үч жылдан кийин 1999-жылы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда Узонгү – Кууш участогунун Бедел участогунун районунда кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө кошумча макулдашуунун долбоору даярдалган. Узонгү-Кууш жер тилкесинин 70% Кыргызстанга, ал эми 30% аянты Кытайга өткөн.

Кытай Эл Республикасы менен кол коюлган макулдашуулар эл аралык укуктун принциптерине жана ченемдерине ылайык биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Кытай менен мамлекеттик чек арасынын өтүү сызыгын белгилеген. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын аймагын өткөрүп берүү жана кыскартуу жөнүндө айтууга болбойт, анткени мурда СССР менен Кытай кийин Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда мамлекеттик чек ара жөнүндө макулдашуу болгон эмес.

«Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режими» деген үчүнчү бөлүмүнүн экинчи бөлүмчөсүндө «Кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын өзгөчөлүктөрү жана чек ара аймактагы суу ресурстарын ошондой эле эл аралык жүк ташуу маселерди бирге башкаруу» деп аталган.

Кыргызстан менен Казакстандын чек арасын делимитациялоо маселесине келсек, төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек.

1998-2000-жылдардагы сүйлөшүү процессинде Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын делегацияларынын ортосунда 1760 гектар жердин "Каркыра"жерине таандыктыгы жөнүндө маселе келип чыккан. 1930 ж. РСФСРдин Борбордук аткаруу комитетинин чечиминин негизинде жалпы 1760 гектар аянттын – 1135 гектары Казакстанга, ал эми 625 гектары Кыргыз Республикасына таандык экендиги документтештирилген. Бирок Кыргыз Республикасынын Түп районунун жергиликтүү калкы Кыргызстандын өкмөтүнө Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди жазуу жүзүндө Казакстанга өткөрүп берүү, анын ордуна кыргыз калк отурукташкан Санташ пунктуна жакын жайгашкан жана мал жаюу үчүн ыңгайлуу болгон 1135 гектар аянтты казак тараптан алуу өтүнүчү менен кайрылган.

Узакка созулган сүйлөшүүлөрдөн кийин "Каркыра" жергесиндеги Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди 1135 гектар казак аймагына алмаштырууга мүмкүн болду.

Делимитация жана демаркация боюнча биргелешкен комиссиянын андан аркы ишинин жүрүшүндө, башкача айтканда демаркациялык иштерди жүргүзүү учурунда тараптар кыргыз-казак чек арасынын айрым тилкелеринде анча маанилүү эмес жөнгө салууларды жүргүзүү жөнүндө зарылдыгы келип чыкты. Буга байланыштуу Алматы шаарында тараптардын биргелешкен комиссиясынын жолугушуусунда тараптар кыргыз-казак чек арасындагы 15 участкату киргизишкен, алар тараптардын биргелешкен комиссиясы тарабынан анча-мынча жөнгө салууну талап кылышкан

Делегациялардын кийинки жолугушууларында казак тарап Талас облусунун Аманбаев айылынын аймагында жайгашкан жерлерди "Быстроток" жана "Раис"каналдары менен алмашуу иретинде берүү мүмкүнчүлүгүн сунуштады. Бул сунушту Кыргыз тарап тең эмес алмашуу катары четке какты. Өз кезегинде казак тарап Бишкек-Токмок унаа жолунун 800 метрлик бөлүгүнө байланыштуу маселени талкуулоодон баш тартты [Закон КР «О ратификации Договора между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан о государственной границе» от 14.04.2008 г.: [Электронный-ресурс]. Режим доступа:

URL: <http://www.kloop.kg>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Кыргыз-казак чек арасын делимитациялоо маселелерин чечүү менен катар Казакстан менен Кыргызстан суу пайдалануу маселелерин да чечишти. 2000-жылдын январында жакшы коңшулук, өз ара жардам, өз ара пайдалуу кызматташтык принциптерин жетекчиликке алуу менен Казакстан өкмөтү менен Кыргызстандын Өкмөтүнүн ортосунда Чүй жана Талас дарыяларында мамлекеттер аралык пайдалануудагы суу чарба курулуштарын пайдалануу жөнүндө Макулдашууга кол коюлган [Протокол третьего заседания кыргызско-казахстанского межправительского Совета от 02.07.2012 г., г. Астана: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.minesom.gov.kg>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Бул макулдашуу боюнча Казакстан Кыргызстанга таандык, бирок Казакстанга суу жеткирүүчү гидротехникалык курулмаларды жана суу сактагычтарды тейлөө жана оңдоо боюнча Кыргыз Республикасынын финансылык чыгымдарынын ордун толтуруу боюнча милдеттенмелерди өзүнө алган [Протокол третьего заседания кыргызско-казахстанского межправительственного Совета от 02.07.2012 г., г. Астана: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.minesom.gov.kg>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Евросоюз жана БУУнун Европа экономикалык комиссиясы, БУУнун Экономикалык жана социалдык комиссиясы, ЕККУ, Азия өнүктүрүү банкы аталган комиссияга уюштуруучулук, методикалык жана финансылык колдоо көрсөтүштү, ошондой эле бул дарыялардын бассейндеринде иштеген жана иштеген эки республиканын суу чарба ведомстволоруна жардам көрсөтүштү [Закон Республики Казахстан «О государственной границе РК» от 16.01.2013г. №70-V: [Электронный-ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.akorda.kz>. (Дата обращения – 21.07.23 г.). – Загл. с экрана].

Борбордук Азия республикаларынын интеграциялык процесстери жана бул республикаларда болуп жаткан реформалар Борбордук Азиянын жаңы, транзиттик транспорттук каттамдарын калыптандырууда, алар, тилекке каршы, көптөгөн көрсөткүчтөр боюнча азыркы учурда коңшу региондордун: "Ыраакы Чыгыш - Европа", "КЭР – РФ – РК – Евросоюз" транспорттук коридорлорунан төмөн жана атаандаштыкка жөндөмсүз.

Атап айтканда, кыргыз-казак чек арасынан өтүүдөгү кыйынчылыктардын жана тоскоолдуктардын, ошондой эле Казакстан-Россия кыргыз транспорттук каражаттарынын жүктөрү менен өтүүсүнө байланыштуу Казакстан көңүл бурууга арзый турган бир катар чараларды кабыл алды жана чек арадагы өткөрмө пункттардын жана тиешелүү кызматтардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган.

Аталган саясатты четтетүү, ошондой эле Борбор Азия республикалары менен болгон мамилелерде чек ара саясатын ишке ашыруу, өзгөчө көзөмөл-өткөрмө пункттарынын сапаттуу ишин жакшыртуу үчүн Казакстан өкмөтү бир катар чараларды көрдү.

Бекитилген схема Казакстандын мамлекеттик чек арасынан өтүүчү транспорт каражаттарынын жана товарлардын кирүү-чыгуу тартибин, чек ара көзөмөлүн уюштурууну аныктайт жана жөнгө салат. Бул үлгү схемасы эл аралык макулдашууларга жана келишимдерге негизделген жана жөнгө салынган контролдун түрлөрүн аныктайт. Аталган эл аралык жүк ташууларды уюштуруунун натыйжалуу системасы катары Кыргыз Республикасы үчүн да кызыкчылык жаратат.

Төртүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын интеграцияланган башкаруу — Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуунун инновациялык механизми катары" заманбап шарттарда Кыргызстандын чек ара коопсуздугун ишке ашыруу боюнча мамлекеттин ишмердигинин инновациялык түрү катары чек араларды башкаруу маселелери каралды.

Чек араларды сапаттуу жана натыйжалуу интеграцияланган башкарууну киргизүү Кыргызстан тарабынан мамлекетибиздин ШКУ, ЖККУ, КМШ, ЕАЭБ, Евросоюз жана башкалар менен мамилелерин андан ары өнүктүрүүнүн маанилүү элементи катары каралууда.

Чек араны интеграцияланган башкаруу чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун инновациялык механизми катары чек араны кайтаруу, мыйзамсыз миграцияга каршы күрөшүү, курал-жарактарды, баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүү, эл аралык терроризмге жана кылмыштуулукка каршы натыйжалуу күрөшүү ишинде эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн да зарыл.

Жалпыланган түшүнүктө башкаруу-бул башкаруу объектисине максаттуу, уюштуруу таасиринен турган субъекттин иши, аны субъект үчүн керектүү абалга келтирүү максатында жүргүзүлөт.

Комплекстүү чек башкаруу мындай өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт:

- аны чек ара коопсуздугу чөйрөсүндө мамлекеттик башкаруунун инновациялык механизми катары мүнөздөгөн өзгөчө функциялар жана принциптер;
- мамлекеттик органдардын кызматташуусу жана алардын ишин координациялоо негиз болуп саналат;

- атайын субъекттер тарабынан төрт деңгээлде ишке ашырылат: эл аралык, мамлекеттер аралык, улуттук жана чек ара;
- аны ишке ашыруу процессинде мамлекеттин чек ара коопсуздугу камсыз кылынат.

Чек араларды интеграцияланган башкарууда өзгөчө роль чек араларды интеграцияланган башкаруу принциптерине таандык, алар мамлекеттик чек ара саясатын жана аны ишке ашыруу боюнча мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жөнгө салган мыйзам актыларында бекитилүүгө тийиш.

Чек араларды интеграцияланган башкаруу принциптери мазмуну жана формасы боюнча динамикалуу, алар чек араларды интеграцияланган башкаруу субъекттери — министрликтер, ведомстволор, жергиликтүү бийлик органдары тарабынан түзүлөт жана башкаруу ишинде жетекчиликке алынуучу укуктук ченемдердин, эрежелердин мүнөзүнө ээ болушат.

Принциптер-бул конкреттүү түшүнүк, анын мазмуну мыйзам ченемдүүлүктүн өзү эмес, мамилелер жана мамилелер, алар жөнүндө билүү. Алар адамдардын объективдүү аракеттеги мыйзамдарды жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү, мүнөздүү фактыларды жана белгилерди жалпылоосунун натыйжасы. Бул Принцип илимий билимдердин натыйжасы болуп саналат, ошол эле учурда мамлекеттик башкаруунун бардык мыйзам ченемдүүлүктөрү, мамилелери жана өз ара байланыштары бүгүнкү күндө изилденбегендигин жана принциптер түрүндө түзүлбөгөнүн эске алуу керек.

Интегралдык чек араны башкаруунун негизги принциптеринин катарына төмөнкүлөр кирет:

- 1) аймактык бүтүндүктү жана мамлекеттик чек аралардын бузулбастыгын камсыз кылуу;
- 2) Мамлекеттик чек арада чыр-чатактарды болтурбоодо диалогдун жана өз ара консультациялардын артыкчылыгы;
- 3) мамлекеттик органдардын чек араларды интеграцияланган башкаруудагы ыйгарым укуктарына ылайык иши;
- 4) кырдаалды талдоо жана анын өнүгүшүн болжолдоо, стратегиялык жана учурдагы пландаштыруу;
- 5) мамлекеттик чек араны коргоо боюнча оперативдүүлүк жана шайкештик;

6) өткөрүү пункттарын жайгаштыруу, адамдарды, транспорт каражаттарын жана жүктөрдү чек ара аркылуу үзгүлтүксүз өткөрүүнү камсыз кылуу;

7) бажылык тариздөө жана бажылык контролдоо жол-жоболорун тездетүү максатында жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү;

8) мамлекеттик чек аранын коопсуздугунун маселелери боюнча эл аралык кызматташтык;

Көрсөтүлгөн принциптер чек араларды интеграцияланган башкаруунун объектилеринин жана субъекттеринин ортосундагы өз ара байланыштарды жана мазмунун негиздөөгө тийиш.

Белгиленген принциптерди ишке ашыруу чек ара чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктарына жана жоопкерчилигине ылайык чек араларды интеграцияланган башкаруу субъекттеринин максаттуу багытталган жана координацияланган ишинин негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатын түзүүгө мамилелерди өркүндөтөт.

Тыянактар

РСФСР менен Өзбек ССРинин, андан кийин Кыргыз ССРинин жана Тажик ССРинин ортосундагы чек араларды биротоло бекитүүнү ырастаган документтердин жоктугу республикалык чек аранын айрым калктуу конуштарды, бүтүндөй калктуу конуштарды куруунун, ошондой эле жаңы администрациялык - аймактык бирдиктерди түзүүнүн натыйжасында тиешелүү айыл чарба ишканаларынын жерлерин өздөштүрүүсүнө негизденип түзүлгөндүгүнө алып келди.

Мыйзамга ылайык келбеген мындай жобо союздук республикалардын чектеш жер пайдалануучуларынын талаш-тартыштарын жаратты, алар ушул күнгө чейин уланууда.

Дисциплиналардык аралык мамиле ар кандай чек ара региондорундагы бирдей процесстерди комплекстүү изилдөөгө мүмкүндүк берет, бул мамлекеттик чек араларга жана чек ара аймактарына тиешелүү саясий чечимдерди кабыл алуу үчүн натыйжалуу укуктук негиздерди жана ыкмаларды издөөгө өбөлгө түзөт. Чек ара маселеси мамлекеттер аралык талаш-тартыштардын жана аймактык дооматтардын контекстинде дайыма актуалдуу тема бойдон калууда. Ушуга байланыштуу "чек ара" түшүнүгүнүн структурасын жана мазмунун теориялык-укуктук жактан түшүнүү, ошондой эле укуктук, саясий, административдик, маданий жана башка аспектилердин катышын эске алуу менен чек аранын типологиясын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыгат. Теориялык-укуктук изилдөөлөрдө колдонулган мамлекеттик чек ара түшүнүктөрү чек араларды изилдөө ыкмаларын ийгиликтүү толуктап, чек ара жана чек ара аймактарынын ролун тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

"Дисциплиналардык аралык мамиленин" » *[Сборник основных понятий, терминов и определений, используемых пограничными войсками государств-участников СНГ в международной практике. [Текст]/Под общей редакцией П.К. Мигачева. М.: Граница, 1997. С.106]* камсыз кылууга мүмкүндүк берет:

- Саясий, географиялык, экономикалык, социалдык жана маданий факторлорду эске алуу менен ушул көйгөйдүн ар кандай аспектилерин комплекстүү укуктук талдоо жүргүзүлгө негиз берет.
- Мамлекеттик чек араны изилдөөгө жаңы теориялык-укуктук мамилелерди иштеп чыгууга шарттар түзүлөт.
- Чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо менен байланышкан көйгөйлөрдү натыйжалуу укуктук жана саясий чечимдерди табуу, ошондой эле чек

ара аймактарында чек ара коопсуздугун жана туруктуулугун камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүн пайда кылат.

Ошентип, чек ара түшүнүгүн дисциплиналар аралык изилдөө бул проблеманы теориялык-укуктук жактан түшүнүү үчүн, ошондой эле мамлекеттик чек аралар менен байланышкан актуалдуу маселелерди чечүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн чоң мааниге ээ.

Теорияларды изилдөө жана чек араларды аныктоо, аларды тууралоо өзгөчө актуалдуулукка ээ болот. Бул Кыргыз Республикасынын Чек ара саясатын тереңирээк түшүнүүгө гана мүмкүндүк бербестен, мамлекеттик чек араны коргоону жана кайтарууну укуктук жол-жоболоштурууну жана белгилөөнү, ошондой эле жөнгө салууну өркүндөтүүгө, ошону менен өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук негиздерин түзүү жана калыптандыруу процесстери мамлекеттик чек аранын теориялык негиздерин изилдөө, мамлекеттик чек араны бекитүүнүн тарыхый материалдарына жана юридикалык документтерине талдоо жүргүзүүнү, ошондой эле республиканын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу системасында Кыргызстандын чек ара аскерлеринин ролун жана ордун аныктоону талап кылаарын белгилей кетүү керек.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык жана укуктук негиздерин изилдөө жана изилдөө тиешелүү илимий кызыкчылыкты туудурат.

Чек ара ведомстволору тарабынан мамлекеттик чек араны кайтаруунун теориялык жана укуктук негиздери мамлекеттик чек араны кайтаруунун мыйзамдарында, принциптеринде, тартиптеринде, ыкмаларында жана формаларында чагылдырылган. Мамлекеттик чек араны коргоонун теориялык жана укуктук негиздери-бул юридикалык жактан бекитилген милдеттер, ыйгарым укуктар, чек ара органынын укуктары жана милдеттери, чек араны коргоо жана коргоо боюнча иш-чараларды уюштуруу жана жүзөгө ашыруу үчүн негиз жана жетекчилик болуп саналат.

"Мамлекеттик чек ара" түшүнүгү мыйзам менен бекитилген статуска ээ экенин эске алсак, мындан улам "мамлекеттик чек ара" атайын юридикалык конструкция катары укуктун объектиси болуп саналаары көрүнүп турат. Эл аралык документтерде жана эл аралык укукта "мамлекеттик чек аранын негизги максаты — мамлекеттик аймактын чектери мамлекеттик чек аралар менен аныкталат.

Советтер Союзунун кулашы жана жаңы суверендүү мамлекеттердин түзүлүшү мамлекеттик аймактын статусун өзгөртүү жана республикалык административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоого негиз жаратты.

Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү татаал мезгилде жаңы мамлекеттер аралык мамилелердин укуктук негиздерин түзүүгө мүмкүндүк берди.

КМШнын түзүлүшү менен жаңыдан түзүлгөн постсоветтик республикаларды укуктук жана саясий жактан ажыратуунун тынч, цивилизациялуу формасынын өзгөчөлүктөрү даана байкала баштады.

Болуп жаткан глобалдуу жана региондук саясий, экономикалык, эл аралык, чек ара, аскердик, экологиялык процесстер Кыргыз Республикасы үчүн жаңы коркунучтарды жана чакырыктарды жаратты. Бул республикадан коопсуздук маселелерине, башкача айтканда кандайдыр бир коркунуч болбогон абалга жетишүүгө жогорку көңүл бурууну талап кылат.

01.01.2021-жылга чейин кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасынын бардык тилкесинде бир нече бирдиктен бир нече миң гектарга чейинки 67 өз ара бөлүнүүчү аймактар жана участоктор болгон жана айрым участокторунда өнөр жай, айыл чарба, мелиорация, көмүр чийки заты жана гидро-жабдуулар объектилери жайгашкан, алар боюнча Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын юридикалык таандыктыгы жөнүндө чечилгис пикир келишпестиктер болгон.

Бул кыргыз-өзбек чек арасындагы кырдаалдын Кыргызстандын башка чектеш мамлекеттер, анын ичинде Тажикстан менен болгон чек арасынан айырмалангандыгынын өзгөчөлүгү болгон. Тажикстан менен Казакстан Өзбекстандан айырмаланып, Кыргызстан менен мамлекеттик чек ара тилкесинде жайгашкан экономиканын 2-3 объектисине юридикалык таандыктыгы тууралуу пикир келишпестиктер болгон. Ошону менен бирге кыргыз-тажик чек арасында Баткен облусунун Баткен районунун Тажикстан Республикасы менен чек арага чектеш зоналарында 22 чыр-чатактуу участок, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Баткен облусунун Лейлек районунун Тажикстан Республикасы менен чек арасында 18 чыр-чатактуу участок бар.

Тажик тарап кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо үчүн бирден бир легитимдүү укуктук негиз катары таңуулоого аракет кылып жаткан 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдарына карата алардын олуттуу юридикалык негиздемеси жок экендигин баса белгилөө керек, анткени паритеттик

комиссиянын ишинин жыйынтыгы боюнча, СССР Борбордук шайлоо комиссиясы 1927-жылдын 4-майда өз токтомдору менен РСФСР менен Өзбек ССРдин Кыргыз жана Өзбек ошондой эле Кыргыз жана Тажик республикаларынын айрым волостордун жана калктуу конуштардын гана таандык экендигин жана республикалардын ортосундагы чек аралардын жалпы өтүшүн ырастаган эмес. СССР Борбордук аткаруу комитетинин (БАК – ЦИК СССР) 4-майдагы 1927-жылдын токтомуна картографиялык тиркемелер болбогонун, башкача айтканда жөнгө салуу предметин аныктаганын эске алып, ошол жылдын паритеттик комиссиясы Орто Азиядагы республикалардын ортосундагы чек араларды белгилөөнү жана аныктоону андан ары өзүнчө атайын комиссиялар менен жүргүзүүнү сунуштаган. Демек, СССР Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун токтому менен 4-май 1927-жылы Кыргыз жана Тажик республикалар ортосундагы чек бекитилген эмес.

Практикалык сунуштар

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында "улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген абалы" деп аныкталган.

1. Мында изденүүчү Улуттук коопсуздуктун аталган түшүнүгүн төмөнкүлөр менен толуктоо максатка ылайыктуу: "...коомдун туруктуу өнүгүүсү, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат".

Ошондой эле изденүүчү тарабынан «Мамлекеттик аймактын статусу — бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана мамлекеттин эгемендигин жана аймактын өлкөгө таандыктыгын бекемдеген укуктук жобо» экендиги жөнүндө жаңы түшүнүк киргизилди.

Изденүүчү тарабынан "мамлекеттик чек ара" түшүнүгүнө жаңы түшүнүк жана чечмелөө киргизилет, атап айтканда, «Мамлекеттик чек ара — бул мамлекеттин аймагынын чектерин аныктоочу укуктук жөнгө салуунун объектиси, бул аймактык мейкиндикте мамлекеттик эгемендиктин аракети жана республиканын мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү талап кылат» деп.

2. Регионалдык көйгөйлөрдү чечүүдө анклавдардын (эксклавдардын) укуктук абалын жана жашоо-турмушун жөнгө салуучу тиешелүү келишимдерди түзүү оң кадам болушу мүмкүн: тамак-аш жана транспорттук коридор менен камсыз кылуу, анклавдын (эксклавдын) айланасындагы чек араларды кайтаруу, аскер бөлүктөрүн жайгаштыруу ж. б.

3. Чек ара коопсуздугу Республиканын Президенти тарабынан бекитилген Мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыз кылынууга тийиш, ал республиканын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча комплекстүү натыйжалуу механизмди билдирет.

4. Чек ара чөйрөсүндө улуттук коопсуздукту жетиштүү деңгээлде колдоонун жана улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуунун кыйла оптималдуу ыкмасы болуп мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу жана Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жаңы документти иштеп чыгуу саналат.

Жаңы документте Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктары, мамлекеттин ички жана региондук саясаты эске алынышы керек. Өзүнүн максаты – соода-

экономикалык, гуманитардык мамилелерди өнүктүрүүнү камсыз кылуучу натыйжалуу механизмди түзүү жана бир эле мезгилде чек ара мейкиндигинде баңги трафигине, терроризмге, диний экстремизмге жана башка кылмыштарга каршы аракеттенүү боюнча контролду жана чараларды көрүүнү камсыз кылуу.

5. Таджик Республикасы менен чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөттүк комиссиясы тажик тараптын дал ушул 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдары Орто Азияда республикалардын түзүлгөндүгүн күбөлөндүргөн документ болуп эсептелээрин, демек, делимитациялоо үчүн укуктук негиз катары кызмат кыла ала тургандыгын ырастоосу бир катар себептер боюнча олуттуу юридикалык негиздемеге ээ эместигин эске алуу сунушталат - 4-май 1927-жылдын токтому менен Кыргыз жана Өзбек ошондой эле Таджик республикаларынын айрым башкаруу жана аймактык бирдиктердин, башкача айтканда, волостордун жана калктуу конуштардын гана таандык экендиги аныкталган жана республикалардын атайын өзүнчө комиссиялары тарабынан андан ары жүзөгө ашыруу үчүн чек араларды белгилөө жана сүрөттөө сунуш кылынган.

6. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы кыргыз-тажик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө макулдашууга жаңы протоколго кол коюу боюнча ишти улантсын;
- чек ара аймагындагы үйлөрдү жана башка объекттерди сатууга мораторий киргизүү;
- ошону менен катар эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз-тажик Өкмөттөр аралык комиссиясынын максаттуу ишин активдештирүү зарыл;
- чек арага чектеш аймакта тийиштүү инфраструктураны түзүү жана чек арага чектеш тургундардын жашоо-турмушунун сапатын жакшыртуу (Жалпы билим берүүчү, медициналык, өндүрүштүк жана маданий мекемелерди куруу);
- Кыргыз өкмөтү Тажикстан өкмөтүнүн алдында мамлекеттик чек аранын макулдашылбаган жана өз ара каралбаган тилкелеринде курулуштун бардык түрлөрүнө тыюу салуу боюнча маселени укуктук жактан бекемдөө жөнүндө тиешелүү документти кабыл алууну демилгелесин;
- Кыргыз Республикасынын райондук жана облустук мамлекеттик администрацияларына чек арадагы чыр-чатактуу кырдаалдарды болтурбоо үчүн айылдык бийлик органдарынын иш-аракеттерин контролдоону жүзөгө ашырууга,

анткени айыл округдарынын башчылары көпчүлүк учурда нормативдик-укуктук базаны билбей туруп, тараптардын мурда жетишилген эки тараптуу макулдашууларын бузууга көмөк көрсөтүшөт жана мында чек арачыларды провокациялашат.

7. Ошондой эле азыркы учурда ички администрациялык чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоону жөнгө салуучу укуктук документтер жок экендигин эске алуу керек. Бул республиканын илимий коомчулугунан бул багытта илимий изилдөөлөрдү уюштурууну талап кылат.

Резюме

А.Т. Мамытованын "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери" деген темадагы адистиги боюнча юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертациясынын: 12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы; укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы.

Негизги сөздөр: Орто Азия, Түркстан, республика, элдер, курултай, келишим, Конституция, кеңештер, депутаттар, федерация, укук, эл аралык укук, автономия, облус, аймак, бөлүнүү, чек ара.

Изилдөө объектиси-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү жана белгилөө чөйрөсүндө түзүлгөн касиеттердин жана коомдук мамилелердин жыйындысы.

Изилдөөнүн предмети-мамлекеттик чек араны калыптандырууну укуктук жөнгө салуунун теориясы жана практикасы, улуттук мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана башкарууга тиешелүү эл аралык-укуктук ченемдер.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын аныктоонун жана белгилөөнүн теориялык-укуктук негиздерин, аны эл аралык-укуктук жана мыйзамдык жол-жоболоштуруунун, ошондой эле аны жөнгө салуунун тартибин жана жол-жоболорун аныктоо.

Изилдөө методдору: укуктук илимдин негизги теориялык жоболору жана илимий билим теориясы. Укуктук чындыкты таанып-билүүнүн методдору колдонулду: тарыхый-укуктук, формалдуу-юридикалык, салыштырмалуу-укуктук, социалдык-укуктук, укуктук моделдөө методу ж. б.

Алынган жыйынтыктар: диссертациянын негизги илимий натыйжалары жана жоболору мамлекеттик чек аранын калыптанышын, анын бекемделишинин теориялык жана укуктук негиздерин, улуттук коопсуздукту камсыз кылуу системасында чек ара кызматынын ордун жана ролун аныктоого изденүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: проблеманы изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздеринин мүмкүн болгон аныктамалары сунушталды, мамлекеттик чек аранын, аймактын жана чек ара режиминин предметтик түшүнүктөрү, ошондой эле административдик чек аралардын мамлекеттик чек араларга трансформациялоонун укуктук негиздери аныкталды.

Колдонмо сунуштары. Изилдөөнүн жыйынтыктары делимитация, демаркация жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу маселелерди чечүү жөнүндө эл аралык келишимдерди иштеп чыгууда, ошондой эле аспиранттар жана студенттер үчүн окутууда атайын курстардын окуу куралдарын иштеп чыгууда, укук колдонуучу органдардын кызматкерлеринин тажрыйбасында колдонулушу мүмкүн.

Резюме

диссертации Мамытовой А.Т. на тему: «**Теоретико-правовые основы Государственной границы Кыргызской Республики**» на соискание ученой степени доктора юридических по специальности: 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, республика, народы, съезд, договор, Конституция, советы, депутаты, федерация, право, международное право, автономия, область, территория, размежевание, граница.

Объект исследования – совокупность свойств и общественных отношений складывающихся в сфере формирования и установления государственной границы Кыргызской Республики.

Предмет исследования – теория и практики правового регулирования формирования государственной границы, национального законодательство, международно-правовые нормы касающиеся установления и управления государственной границы Кыргызской Республики.

Цель исследования: выявить и определить теоретико-правовые основы определения и установления государственной границы Кыргызской Республики, порядок и процедуры его международно-правового и законодательного оформления, а также его регулирования.

Методы исследования: фундаментальные теоретические положения юридической науки и теории научного познания. Используются методы познания, методы правовой действительности: историко-правовой, формально-юридический, сравнительно-правовой, социально-правовой, метод правового моделирования и т.д.

Полученные результаты: основные научные результаты и положения диссертации являются личным вкладом соискателя в исследование формирования и становления государственной границы, его теоретических и правовых основ закрепления, определения места и роли пограничной службы в системе обеспечения национальной безопасности.

Научная новизна исследования: предложены возможные определения теоретико-методологического основания изучения проблемы, раскрыты предметные понятия государственной границы, территории и режима границы, а также правовые основания правовой трансформации административных границ в государственные границы.

Рекомендации по применению. Результаты исследования могут быть использованы в разработке международных договоров о делимитации, демаркации и решении вопросов регулирующих её правовой режим, а также в разработке учебных пособий к спецкурсов в преподавании для аспирантов и студентов, в практической деятельности работников правоприменительных органов.

Resume

The dissertations of A. T. Mamytova on the topic: "**Theoretical and legal foundations of the State Border of the Kyrgyz Republic**" for the degree of Doctor of Laws in the specialty: 12.00.01-theory and history of law and the state; history of the teachings on law and the state.

Keywords: Central Asia, Turkestan, republic, peoples, congress, treaty, Constitution, Soviets, deputies, federation, law, international law, autonomy, region, territory, demarcation, border.

The object of research is a set of properties and social relations that develop in the sphere of formation and establishment of the state border of the Kyrgyz Republic.

The subject of the research is the theory and practice of legal regulation of the formation of the state border, national legislation, international legal norms concerning the establishment and management of the state border of the Kyrgyz Republic.

Objective: to identify and determine the theoretical and legal basis for determining and establishing the state border of the Kyrgyz Republic, the procedure and procedures for its international legal and legislative registration, as well as its regulation.

Research methods: fundamental theoretical provisions of legal science and the theory of scientific knowledge. Methods of cognition methods of legal reality are used: historical-legal, formal-legal, comparative-legal, social-legal, legal modeling method, etc. **Results obtained:** the main scientific results and provisions of the dissertation are the personal contribution of the applicant to the study of the formation and formation of the state border, its theoretical and legal foundations for fixing, determining the place and role of the border guard service in the system of ensuring national security.

Scientific novelty of the research: possible definitions of the theoretical and methodological basis for studying the problem are proposed, the subject concepts of the state border, territory and border regime are revealed, as well as the directions of legal transformation of administrative borders into state borders.

Recommendations for use. The results of the study can be used in the development of international agreements on delimitation, demarcation and solving issues regulating its legal regime, as well as in the development of textbooks for special courses in teaching for graduate students and students, in the practical activities of law enforcement officials.

**ДИССЕРТАЦИЯНЫН
ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН
ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:**

1. Мамытова А.Т. Теоретико-правовые основы государственной границы Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 9, 2022 год. Импакт-фактор (0,140). Стр.143 – 147. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54828235>
2. Мамытова А.Т. Правовой статус Пограничной Службы Кыргызской Республики [Текст] // «Известия вузов Кыргызстана» №3, 2023 год. Импакт-фактор (0,078). Стр.138-142. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54828233>.
3. Мамытова А.Т. Анализ законодательства регулирующих вопросы признания организаций террористическими и экстремистскими [Текст]// «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 9, 2022 год. Импакт-фактор (0,140)/ Стр. 208 – 212. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50360688>
4. Мамытова А.Т. Дисциплинарная комиссия при Совете судей Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 9, 2022 год. Стр. 213–217. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=50360689>
5. Мамытова А.Т. Порядок установления Государственной границы в международном праве [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 5, 2023 год. Стр. 117–121. Импакт-фактор (0,083). <https://elibrary.ru/item.asp?id=59741998>
6. Мамытова, А.Т. Правовые нормы, регулирующие вопросы международно-правового признания границ государств [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 5, 2023 год. Стр. 122–127. Импакт-фактор (0,083). <https://elibrary.ru/item.asp?id=59741999>
7. Мамытова А.Т. О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики [Текст] // Международный журнал «Гуманитарных и естественных наук» № 11 – 4 (86), 2023 год. Стр. 212 – 217. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54898970>
8. Мамытова А.Т. Порядок рассмотрения дисциплинарных материалов в дисциплинарной комиссии при Совете судей Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 6, 2023 год. Стр. 218 – 223. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
9. Мамытова А.Т. Правовой режим Государственной границы Кыргызской

- Республики с Республикой Таджикистан [Текст] // Международный журнал Гуманитарных и естественных наук № 11 – 4 (86), 2023 год. Стр. 218 – 223. Импакт-фактор (0,283). <https://elibrary.ru/item.asp?id=56114069>
10. Мамытова А.Т. Анализ правовых документов, закрепивших признание административно-территориального разграничения республик Центральной Азии [Текст] // Международный журнал Гуманитарных и естественных наук № 11 – 4 (86), 2023 год. Стр. 224 – 230. Импакт-фактор (0,283). <https://elibrary.ru/item.asp?id=56114070>.
11. Мамытова А.Т. Создание Содружества Независимых Государств — основа юридического оформления государственных границ бывших союзных республик СССР [Текст] // Международный научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 7, 2023 год. Стр. 56 – 65. Импакт-фактор (0,140)
12. Мамытова А.Т. Нормативно-правовые механизмы обеспечения пограничной безопасности Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 7, 2023 год. Стр 181 – 185. Импакт-фактор (0,140). <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=63359711>
13. Мамытова А.Т. State and law theory: The concept and directions of state activite [Текст] // is accepted for publication in one of the forthcoming issues of the Scientific Herald of Uzhhorod University. Series "Physics" (ISSN: 2415-8038, e-ISSN: 2786-6688).
14. Мамытова А.Т. Человек и государство: права человека в либеральной и марксистской доктринах [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 7, 2023 год. Стр. 210 – 216. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
15. Мамытова А.Т. Предмет, метод и задачи права [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 9, 2023 год. Стр. 143 – 147. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
16. Мамытова А.Т. Обеспечение лицу, подозреваемому в совершении преступления, его права на защиту в свете законодательства Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 9, 2023 год. Стр. 148 – 152. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
17. Мамытова А.Т. Понятие и правовое определение границ Кыргызской Республики [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 2, 2024 год. Стр. 215 – 221. Импакт-фактор (0,140). <https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>
18. Мамытова А.Т. Принцип пропорциональности в системе конституционного

правосудия стран Евросоюза [Текст] // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана» № 6, 2023 год. Стр. 222 – 226. Импакт-фактор (0,140).
<https://elibrary.ru/item.asp?id=54898971>